

This document is part of The Vaynakh Vault archive
You can contribute right now to the conservation of our heritage at
vayvault.com

vaynakh
the vault

84.09/11(нг)6445

6616

СУЛТАН ШАДИЕВ

ДАДЕ ДУВЦАРАШ

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач.

28/1 - 3

3 ТМО Т. 1 млн. 3. 1318-84

СУЛТАН ШАДИЕВ

K84.09-Шад16/44

Ш-16

ДАДЕ ДУВЦАРАШ

Республиканская библиотека РИ
Национально-краеведческий
отдел

Республиканская библиотека
отдел комплектования

Сельский филиал № 21
ст. Садхункидзевской
Центральной библиотеки

ОТДЕЛ комплектования и об-
работки литературы
Сунженской центральной
райбиблиотеки

ГРОЗНЫЙ
НОХЧ-ГІАЛГІАЯ КНИЖИ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1987

268098

4238

Дийтта шу даьнна кIаьнк хиннав Билан цар юрта деникинцаш тIагIертача хана. Гуьран сецца хиннад из. МоастагIчун топаша сомабаьха да Урусхан а воккхагIа вола воша Берс а, герз а ийца аралийлхача, царна тIехьа ваха гIерташ хиннав из. Цхьабакъда, нанас барзкъаш дIа а лочкъадаь вахийта тугаш хиннадац. ЧIоагIа дийхад цо наьнагара ший барзкъа, хIаьта вокхо ший даьна из тIехьа вахар кхераш, дала тигадац. Из ишта а, дIабахарашта хIама хилар кхераш яьгIай. Нанна духьала вала а ца лоархIавеш, дерзанча дегIа юврагIа тIа а хьоарчабаь, халла садетташ Iохайнав кIаьнк. Бартах хIама хургдоацилга а хайна, из Iехае лаьрхIад цо.

— Нани! Со Iайха ца вохийташ хилча, хье мукъагIа хьажа цига фуд?

— Со цига а яхийта, тIеххьа аравада воалларий хьо? Дог а ма дахалахь! Шоай юртарча наха юкъе дов иккхад аьнна, метгад нанна.

— Со-м мишта вода цига верзан-тIарзан? — раьза воацаш корта чубеллаб Билана. — Iа барзкъа хьалоре-м...

— ХIаьта таккхалча вагIалахь, со сиха цига дIа а этта, мух мо юхайоагIа! Хозий хьона?

— Хоз! Мегаъд! — жоп деннад Билана нанна мух яь ше ваГаш санна.

Нана араялъча, цIагIа массайолча моттигашка ший барзкъа лехад Билана. Коч-хачи корадоагIаш хиннадац. ТIоаргаца чу хъежав из. Кхыйолча хIа-машта юкъе цунна корадаъд воккхагIа волча веший барзкъаш: аьха хачии кочи. ГIадвахав кIаьнк, ший-на сов доккха уж дале а. Iай лелаю аьха хачи тIа а йийха, эзза барч дIа а дийхка, тIагIолла коч Iохийцай цо. Цун гонга кхаччалца йIаьха хиннай из, хIаьта хаче гIогIаш а цун когаш кьайладоахаш, лаятта Iоте-кхаш хиннад.

«ГIогIаш-м хьалхьекха а цаI дергдар аз, хIаьта коча ф̄у дергда?» — уйла яьй Билана дагахьа.

Кхы де хIама а ца корадаь, коч хаче чу Iочуелла, тIагIолла барч а хьоарчадаь, ший тиша гIовтал бала-ма тIа а кхесса, хьалхьекха гIогIаш аьхинга пазаташ-ца кьайла а даьха, нахьара маьчеш тIа а йийха, на-цаша йиаь, цхьан хана дас лелаяь элтара кий кер-та тIа а тилла араведдав из.

Аре кхайкаеш хиннай ювлача йоккхийча а шолгоа-ра а топаша.

— Йоккхий топаш мичара енай? — цецваьннав Билан, хIана аьлча, шоай юрта уж йоацилга ховш хин-нав из. ХIаьта шолгоара топаш ший юртахой хилар кхетадаъд цо. — Фу дов да из, малав уж еттар? — кIаьнка дег чу кхерам бессаб. Ше ма водда, юрта йисте топаш ювлачахьа, Iоведдав Билан. Кхалвар а маIавар а цIогIарч детташ цигахьа Iоудаш хиннав. Йолчо то-паш, уж йоацачар шалташ бе йоакхаш, уж а вожаш а йоацачар догараш дахьаш хиннад. ХIаьта Билан мо дола бераш кара хIама доацаш хиннад. Унзара Iуйре хиннай из цу юрта мел волчоа. Билан тIакхийнав ший ханара волча Ахьмада.

— Ахьмад, фу хиннад цига, хой хьона?

— Фу хиннад яхилга фуд? — цецваьннав вож. — Гаций хьона? Деникина бIу ба-кх вай юрт яккха бена.

Тха цIагIа мел вар цига Iовахав, — кулг лостадаьд цо атагIегахьа.

Iоккха гола а тохаш, юрта йисте гIолла IодоагIа-ча ПIалме тIа йиллача къаьнача хьайран ераш IотIа-кхаьчача, гуйран морхаша сигале къайлайоахаш хинна-наяле а, бераша зийнад еррига атагIе дIалаьца латта-ча моастагIчун бIуно йоккхийча топашца хьаду дов. Шоаш ма долхха, царна кIийле яь багIача шоай юрта-хошта IотIадахад бераш. Бекъа а бенна, юрта гобаь-ккха сангараш йоахаш хиннаб нах. Цхьан минота юха ца соцаш, бел, ваба, барг карара кара эцаш, си-хонца беш хиннаб из болх.

Даи вошеи сангар чу бIарга а байна, цига IотIава-ха безам болаш юхасецав Билан:

— Со укхаза юхасоц! — аьннад цо Ахьмадага ший-бараш багIацахьа кулг а лостадаь. — Iа фу ду?

— Со а тхоайбараш лаха гIоргва! ВIаши гургда вай! — дIаволавеннав Ахьмад.

Герз бе а доаллаш вагIача ший даьнеи вешийнеи IотIакхаьчав Билан. Цунна тIабувхача гIирса цIимха-ро бIарахьежав да Урусхан, цхьабакъда хIама ца оа-лаш Iийнав.

— Нани ерий укхаза? — хаяттад Билана вешийга. Вож поатронашка молха чу а хьерцаш, даша бурил-гашца уж хьалъюзаш вагIаш хиннав. Ше беча цу бал-ха тIара корта хьал а ца айбеш аьннад цо зIамагI-волчунга:

— Човнаш ехкаш я!

— Човнаш яь нах ба шоана юкье? — кхеравалар а цецвалар а хиннад Билана хаттарца.

ЦIимхаро хьал а хьежа аьннад вокхо:

— Берий ловзар да мотташ вар хьо, тIаккха, оаха укхаза леладер? Iа фу дий, кIаьнк, сиха лалла укхазар-а хьай пошт! Укх сахьате юха а чухьалхаргба уж.

— Нани мичай?

— Аз ма аьннадий хьога! Хьалла дагIача цIенош-ка човнаш ехкаш я. Волле хьо а цига!

— Сабардел! — аьннад цар ду къамаьл хьахезача

дас. — Ведда чу а вахе, вай говр-вордаца сиха юхаво-
ла. Дас ше дІа ца таттарах гІадваха, бІаргаш сийрда-
даьнна дІаметтахъа иккхав Билан. Цунна ховш хин-
надац даьна дагардар. ХІаьта да кер боагаш сагота
хиннав. ПалгІай юрташка оарц даккха тхьовре а нах
бахийтабале а, из оарц хъакхаччалца моастагІчоа ду-
хъале е шоай низ дІакхоачаргхиларах шек хиннав из.
ХІана аьлча, шортта шийца герз долаш, тІом бахъаш
тІаденача доккхача эскара духъале ераш тІема кхоа-
чам боаца, лаьттанца мара гІулакх ца хинна гІал-
гІай ахархой хиннаб. Цар майрали денали хиннад
моастагІчоа хІанз духъала латтар. Из тІом дукха гаь-
набала йиш ца хиларах, моастагІчун низа духъала
латта могоаргдоацилга кхеташ волча Билана дас лаьр-
хІад сесаги зІамагІа вола кІаьнки ший воша волча
Наьсаре дІабахийта.

Говр-вордаца Билан юхакхъача, юртарча кхална-
ха дена чІаьпилг а дуаш, цІимхаро моастагІ волчахъа
бІарг а кхоабаш, шоайла низткъа дІа-хъа дош а кхос-
саш багІаш хиннаб кЪонахий. Вордаца вена латта
кІаьнк бІарга а вайна, кулга оамалца хъатІавийхав
Урусхана.

— Хьалла дагІа Махъе цІа гой хьона?

— Гу, воти! —

— Цу чу човнаш яьча вай юртахошка хьожаш я
хъа нана. Царна дарба эш. Уж а хъай нана а вордаца
ма хулла сиха Зоврбикарцига Іобига. — Зоврбик цун
воша вар.

— ТІаккха шо?.. — хатта венавар Билан. Аз аьн-
нар де, яхаш бІарахъежар цунна даь бІаргаш.

— Воти! Уж дІа а бига юхава мегаргвий со? — де-
хар дир кІаьнка.

Жоп далара метта корта лостабир Урусхана. ТІа-
ккха тІатехар: «Тхо тхоаш Іодакка мег цига! Волле
хІанз!» — гІайгІанца бІарахъежар да воІа, из тІеххъа-
ра шийна гуш хиларах сакхувш санна. Ворда лаьлла
водача ший кІаьнка тІехъа хъежаш цхъа ха а яьккха,
ший новкъостий болча Іолохвелар из.

Махье ценош долча дІакхоаччаше а Билана духъла енай нана. Цунна корах арахъежа вайза хиннав ворда лехкаш вагІа ший кІаьнк. Човнаш яьча нахага хъожаш леллаше а вицвенна хиннав цунна тІадувха барзкъа а дІадаьккха цІагІа ше вита кІаьнк. ХІанз цІаьхха корах арахъажарах, цунах бІарг а кхийтта цецъьяннача йисай из. ХІаьта Билана тІадувха воккхагІча веший барзкъаш дайзача, сапаргІатъьяннай.

— Хъан вайтав хъо укхазе? — хьттад нанас ворда тІара из Јовоаллаше а.

— Воте вайтав. Човнаш яь унахой вайга шиннега а дадарцига Јубига, йоах цо. — Дада, аьле, цІи йоакхаш хиннай цар даь вешех.

— Со мишта йода хъа даи вошеи вита?! — раьза хиннаяц нана. — ХІаьта унахой берригаш ворда тІа хошарг а бац. Хъо хъе а вохалургва цига-м. Со укхазе эш, — аьнна, кулг лостадир цо. Аз яхар дича ваьннав хъо яхилга дар из.

— Хъакийчбе, хІаьта, хъай унахой! — аьлар кІаьнка. — Сихха уж дІа а бенна, юхавоагІаргва со. Са барзкъаш Іайха мича дихъад а хъаала! — тІатехар Билана вела а къажа.

— Хъо яхий Іа, хъо! Дика етта езаш вар! — пІелг лостабаьб цунга нанас бегаш беш. — Аз цІагІа вагІа аьннадарий хъога?

— ТІаккха хъо хІана янзар чу? — бегаш юхабаьб Билана.

— ДІавала хІанз, йиш яц сога! — цІенхашта яьнай нана. — Унахой ба хъежаш. Хъа барзкъаш са гІайбана кІала да хъона. Унахой човнаш йийхка аз кийчбешше а, сиха юхавола, — аьнна, цІеношка чуяхар из.

Ах сахъат а даьннадацар барзкъаш а хийца, ший вордаца Билан юхакхаьчача хана. Унахошта кІаьдагІа хургІолаш ча чудилла кийчъьяр цо ший ворда.

— Сона-м хац акхарна фу дергда? — аьлар араьннача цун нанас. — Геттара хала вола кхо сагмара хъоца дІабаха тугаш-м бац ераш!

— Фу йоах цар, нани?

— Тем тІа юхабаха гІерт-кх! Аз мишта бохийт уж цига? Топаш еттаенна хилча!

— Уж кхоъ хъавоалаве тІаккха!

— Укх сахъате, болчакх я вахар юхавеча, дІагІоргва хьо уж а ийца, шоаш дІалела могаш бац уж.

— Нани, хьо Іе йиш яц укхаза, соца йоагІаялара хьо! — дийхад Билана. — Воте а ма аьннадий сога хьо дІайига!

— Аз аьннадий хьога, йоагІаргъяц уж бита! Сона хІама а дергдац. ХІаьта царна хІама хуле дІахъажа саг хургвац. Со Іийча бакъахъа я. Хьо цига тхога хъешаш хилалахъ.

— Со унахой дІа а бига юхавоагІаргва! — аьлар Билана.

Цхъацца вахъаш, болчакхаца хала човнаш яь кхо саг ара а вена, Билана ворда тІа виллар. Царех шиъ Билана дика вовзаш, ткьо шу а даланза бола цун юр-тара кагийнах бар: Элберди Бийботи яха ши воша. ХІаьта кхоалагІвар воккха саг вар. Из вовзанзар цунна. Уж кхоккхе а ийца, наха шийна хьийхача, кхерам боацача новкъа гІолла, вордаца дІавахар Билан. Новкъа еше а аьнна, цхъанне шалта елар цунна.

Каст-каста ший унахошка фу хьал да ха юха а хъешаш водар кІаьнк. Лаьтта кІаьда долча бешамашка гІолла лаьллар цо ворда. ДІа-хъа ца етталуш кІаьдда йодар из. ГаргагІа а аттагІа а бар из водаш хинна никъ.

Билан аргІа тІехъашка мара кхаьчавацар цар юртагахъара тІема тата долалуча хана. Юхакъежар кІаьнк. Хъагуш хІама дацар, цхъабакъда тІема гІогІ тІехъ-тІехъагІа чІоагІлуш латтар. Ший цІенбараш а юртахой а дагабехар Билана.

— Фу хургда-хьогІ царех? — сагота дар цун дог.— Со-м уж цига а бита дІа а водий. ТІаккха сох тийша хъабенна унахой бита дІа а мишта вода. — Харт аьнна дагадехар цунна дас шийга аьннар а из дІаводаш маьлхара хинна цун бІаргаш а. — А, — иккхар цун-

гара, — ераш сиха дIа а бига юхаверзаргва со. Но-а-а! — сихйир Билана говр. Вож дIаийккхар. Узамаш даьлар човнаш яьча воккхача сагага. Говр юхаозайир Билана, цунах къахийтта.

Кхоачаш кхо шу а даланза йола из, коача а низ болаш а яр. Даь вошас совIата бакъилг еннаяр цунна. ДикагIа бола фуь луш, ара бай тIа из йоажае ухаш, каст-каста лувчаеш, цунна эша гIулакх лоаттадеш кхееш хиннай бакъилг цои цун воккхагIа волча вошаси. Цудухьа царна караIема, хIанз а бочал дIадаланза яр говр. Човхаяр вIалла ловш яцар. ХIаьта хьаьстача цхьан метте ца лоатталуш тувсалургьяр.

* * *

Билан човнаш яь нах а ийца дIаваха ах сахьат далале моастагI юха тIагIертар юрта. Из лораераш шоай болаш болча тIема кхоачамца духьала эттар. Цхьабакъда, цар низаш цхьатара дацар. ХIаьта а шоай юрт, Даьхе бахьан духьала латтарий денало ка ялийтацар моастагIчун. ДогIа мо, тIалаьхкар цо царна йоккхий топаш. ТIаккха юрт лораяьрех саг дийна виса хургвац аьнна хийте, чухьалхар бирсвенна моастагI. Цхьабакъда, байнараш юха дийнбеннаб, аьнна хетадолийташ дов юхадора царна. ВIаьш дакъий атагIа а дуташ, тIехьашка бовла безача оттар деникинцаш. ТIема говзал лакха йолча, шортта герз а тIема кхоачам а болча цу эскара хьалха латтарашта укхазакхаччалца ца дайна хIама дар из. ЗIамига юртилг, моакхаза лоам санна, духьала латтар доккхача эскара. Цудухьа сов эгIазбахаро хьаькъал а уйла а дIалаьцаяр цар. Инаралаш эгIазьухар шоай эггара дикагIа да аьнна царна хийттача тIема доакъошта укхаза Ioажал кораярах.

ЛаьгIлуш латтар юрт лораерий мугIараш а. Урусхана а Берса а човнаш яьяр. Цига уж дIа а ехкийта, герз юха карайцар шинне а. ХIанз човнаш яьраш а боабьяраш а арабаха йиш йолаш дацар. Сангар чу чов-

наш ярашта гУлакх деш лелар кхалнах. Царца яр Билана нана а. ПалгІай юрташкара оарц деча ткъаби иттех саг мара висавацар уж. Царех цхъабараш човнаш яь бар. ПалгІай говрабаьреш гучабовлаше ашоай герз а човнаш яраш а бита тІехъашка баьлар де-никинцаш. Юртахой боарам боацаш гІадбахар шоашта даьннача оарца. Сов дукха цІий Іоиха дІаваьлар Урусхан а дукха ха ялале цун воІ Берс а. Билана нанас сангара йисте ше каша а даьккха, цхъана дІавеллар уж ший. Цхъа хи тІадам бІаргабайтанзар цо наха ший бІаргашка. Мари воІи дІавеллача, ший юртахой денал ураувттадеш, гУлакх деш лелаш бІаргагора из наха.

Цхъан юкъа шинна оагІорахъара сатем эттар.

Байна моаройи кьонгаши дІабохка вай аьнна, ше санна бола истий гулбир Билана нанас. Доккха каша а даьккха цхъана дІавеллар цар шевар.

Байнарий каша тІа йост тІахъекха уж бовлале йокхий топаш етта волавелар моастагІ. Шоаш дІабехкарий герз бе а делла, сангарашка баьлар истий.

Сарралца лаьттар из тІом. Байнача юртхошта юкье Билана нана а яр. Цхъабакъда, кІаьнка хІанзарчоа хІама хацар укхаза хинначох. Дас шийна тІадилла декхар кхоачашдара араваьнна водар из.

* * *

Новкъа водаш Биланых бетталора герзах кийчбена йортагІа болха говрабаьреш. ПалгІай юрташкара доагІа оарц дар из. Царех цхъабараша укхан ворда тІа ухка унахой зийча, хьатІаухаш хаттараш дора. Бакъдар хайча сихбале дІаухар уж, цига кхача гІерташ.

Наьсаре Іочукхоачаш хий дийхар унахоех цхъанне. Ворда юха а соцаь, наькъа эше а аьнна, нанас шийга енна кІеж яьккха хий чудола чайник цун батаюхе йихьар Билана. Доккхий кьургаш а деш, сутаралца дІамелар зІамсага хий.

— Кхы гаьна даха дезий вай? — хьаттар цо Била-

нага. Бос баха чукхийтта яр зІамсага юхьмараж. Чов-наша чоагІа лазар дечоа тара дар.

— А, юрта Јочукхоачаш латт вай хІанз. КІеззига сатохалургдий хьона? — хаьттар Билана цунах дог лазаш.

Низткъа велакъажар даьлар вокхангара.

— Тохалургда, дІаяхийта ворда! — аьлар цо. Шол-лагІвар, Бийбот яхар, юхахъежар царгахъа, цхъа хІа-ма ала гІерташ. Цунна хий эш мотташ, чайникагахъа Билана кулг кховдадича, корта лостабир Бийбота, эшац яхаш. Воккха саг уллача оагІорахъа бІаса йир цо. Кхийтар Билан. Воккхача сага дІатІа а ваха хъе-жар из. Тхъайсача санна сатийна уллар къоано. Цкъарчоа кхийтанзар кІаьнк: тхъайса улл из е... Цун кулг хъалаьцар цо. Из ша мо шийла дар. Ше фу ди-ча бакъахъа да ца ховш кхеравелар Билан.

— Миштав из? — хаьттар шорттига, цо хий мола-даьча зІамсага Элберда.

Цунга ше фу аргда а ца ховш, хъадагаденар аьлар Билана:

— Шийла ва!

— Кетар дІатІатасса хІаьта.

Шийна тІера кетар Јо а яьккха воккхача сага юхь къайлайоаккхаш дІатІатессар Билана. Дагахъа ховш вар из воккха саг дІаваьнналга, цхъабакъда духхъашха шийна из тІаоттарах фу дергда ца ховш, уйла дІаяха висавар. Цудухъа Элберда аьннар дир цо, цунна дикагІа ховш хила деза-кх, аьнна. ХІаьта Элберда дага а хиннадацар кІаьнка шийла ва яхил-га, из дІаваьннав яхилга хилар. Цу накъагІа кхы де хІама долаш а бацар уж.

Делкъа ха хулаш ший даь веший коанаІарга ворда соцайир Билана. Корах арахъежа из вайза а вайза, кхерабенна цІагІара аралийлхар берригаш а. Укхаза хезадар Билан вахача юрта йисте тІом латтилга. Би-лана даь воша Зоврбики цун воІ Исмайли даьннача оарцаца цига Јобаха тоьал ха яр. Ворда тІа бадараш уж ба мотташ кхерабенна хиннабар Билана даь веший

дезал. Цхъабакъда, шоайбараш боацилга хайча, хаттараш де йолаелар даъ веший сесаг.

— Малаш-б хъа ераш, фу даъд акхарна? — цIогIа иккхар кхалсагага унахой бIаргабайча.

— Тха юртар ба ераш, Хади! ТIом латт цига. Воте шунцига Iубига аьнна, воагIа со, човнаш яьй акхарна! — аьлар Билана пулемет хъекхача мо сиха.

Кхийтар кхалсаг. Ший маьрвошас Iобахкийтача унахошта гIулакх де эттар из. Цунна оарцагIбаьлар хеза баьхка лоалахой. Шо-шоай цIагIа унахой дIабига гIертар уж, хIаьта Хаде ладувгIа а тиганзар. Човнаш яь ци зIамсаг цIагIа Iовиллачул тIехьагIа, ший воша волча саг вахийтар цо. Дукха ха ялале цар ков дизза боккхийнах гулбелар. Массехказза дувцийтар цар Биланага юрта латтача тIемах, из ше цигара Iо мишта вера, моастагIчун низах... КIордадаьдар Билана хъа мел воагIачунга из юхадувца. СихагIа юхаваха гIертар из, ший юртахошта тIаэтта кхерам мел боккха ба кхета а деш. ХIаьта из юхаваха массаза хьовз, Хади духьала йоалар цунна, гIулакха шийна из эшаш ва, кIеззига сабарде, яхаш. ФуннагIа даъ а кIаьнк цига юха ца вахийта гIертар кхалсаг. Юххера а бахьан корадир Билана.

Вордаца воагIаш са дIадаха воккха саг вайзар цар коа нийсбеннача наха.

— Дакъа цIадахъа деза! — аьлар Хаде вошас Асхъаба. — Сагота хургба цун цIенбараш, фу хиннад ца ховш.

— Мичара ва из воккха саг? — хаттар деш сагота бIарахъежар вешийна Хади.

— ГIубе-Юртар ва!

— Садовш ма латтий! Мишта вохийтаргва ер цига цхъаькъа? — аьлар кхалсага юхе латтача Билана бIара а хъежа. — Iуйрийна сецца вахача мегаций?

— А! — аьлар Асхъаба. — Вай декхарийла да таханне а из цIакхачийта. Ший мохк бахьан, са дIаденнача цу сага мича яьхад: «Со воккха саг ва, тIем тIа ца вахача а баккха бехк бац!» Из турпал волаш

лаъттав моастагІчоа духъала. ТПаккха вай а сий де доагІа цун.

— Со-м хІаъта а вета а тахан цІакхача везаш ва. Воте юхавола аьннад сога! — аьлар Билана. — Аз дІавугаргва из-м! Тхона гаьна йоацаш ма ийй акхар юрт.

— Воде а цхъаь-м гІоргвац! — раьза хиланзар Хади. — ИбрахІимца цхъана гІоргда шо. — ИбрахІим Билана ханара вола цун воІ вар.

— А-а! — раьза хиланзар Билан. — Сона саг ешац. — Ше бахъан даь веший воІа хІама хилар кхерар из.

— Вахийта! — аьлар Асхъаба.—Цхъабакъда тхов саре а юхавеллахъ. Шун юрта тешаме яц! Цигара баьх-кача наха дувцар Іалаьмат да.

Кхы ца говш, сиха хІама а кхаьлла новкъа ваьлар Билан. Хийцца йодар говр. Дукха ха ялале къайлаик-кхар из араваьнна юрт. Новкъа каст-каста духъала ет-талора нах а поартал а ийца йоагІа вордаш. Царна юкъе цунна яйзар Іуйран моастагІ юхатоха гІайттача шоай юртахошта даа хІама тІакхухъаш лийнна Маддан. Ший говр юха а соцаь, ворда тІара Іоиккхар Билан. Из бІарга а вайна ворда юхасоцайир Маддана а.

— Іа фу леладу, Билан? Нах-м цигара Іо ма ухий, хьо мича ваха ваьнав? — Мадарра дІадийцар кІаьнка Мадданга. ТПаккха цунга хаьттар цо:

— Вай юрта фуд, Маддан?

— МоастагІчо дІалаьцар вай юрт, Билан. Цига хІанз доаллар доккха хІама да. Аравала кхийнар дийна висав, хІаъта шийна кІалбисарех цаІ дийна витавац къизача гоавараша. Хьона мел гураш цигара байдда боагІаш ба. Іалаьмате боккха бар юрта тІабена бІу. Дукха-м уж а лийгар. Цудухъа боарам боацаш къиза хилар уж юрта чубаьлча.

— Тхабараш бовнзар хьона? — хаьттар Билана кер боагаш. Шийна деррига ховшше а кІаьнкага бакъдар оаладаланзар кхалсага. Цунах бІаргаш а леч-

къадеш, шийна бIаргабайнабац, аьнна Гийра из. Юх-хера дIа-хъа къасташ аьлар цо цунга:

— Билан, маршкаш, укх наькъагIа вай юрта ма гIолахъ. Лоацаргва хьо цар! Дийна волаш дIа а вохий-таргвац. Тхо санна байдда цигара арабаьнна хила беза шунбараш а. — Юха йист ца хулаш Iадика а йийца ший ворда йолчахъа юхавийрзар Билан. Цо уйлаш йора хIанз ший даьх-наьнах, вешех: «Фу хиннад-хьогI царех?»

* * *

Ший цIенбарий гIайгIа еш ГIубе-Юрта чукхаьчар Билан. Са дайнадар. Юрт набарах йоалл аьнна хийтар цунна цкъарчоа, хIана аьлча, цIеношкара лампай сердал ахацар, ара саг кхетацар, наг-нагахъа цхъацца долча коара мекъо Iехача жIале оаз хъахозар. Юрта юкъе ваьлча ворда соцайир цо. Воккхача сага дезал баха цIенош лаха дезаш вар из. Цхъан цIен коанаIарех хIама техар Билана. Цхъабакъда, саг араваланзар. Тоьал ха яьккхар цо хIама етташ. Лоалахарча цIеношка ниI цIайзар. ЦIаькхача наIарех хIама цо тохаше а, ниI цIайзача оагIорахъара цаI кхайкар:

— ЦIагIа бац уж! Малав хьо?

ГIадваха дIатIаведар Билан. TIакхелла кетар а йолаш, кога-бухъе ши колошк а йоаллаш, керта тIа кхакхах яь бений кий а туллаш воккха саг духъала вера цунна. Воккхача сага сайра дика а йийца дIа-дийцар Билана ший гIулакх.

— Малав аьлар Iа хъай ворда тIа уллар? — цец-ваьлар воккха саг.

— Андаркъий Махъмад ва! — жоп делар Билана.

— Воллел! Мичай хъа ворда? — аьнна хъалха ваьлар воккха саг. Низткъа цунна тIехъа кхоавора Билан.

Дайзар воккхача сага дакъа. Из цар гаргара ва меттар Билана, шоайцига ворда хъачуерзае цо аьлча. Дагахъа из гIадвахар венначун гаргара нах сел сиха

шийна корабарах. Воккхача саго коанаГараш хъаеллаше а цIагIара араяьлар йоккха саг.

— Малав вайцига венар? — хаьттар цо.

— Андаркый Махьмада дакъа цIаденад, цIенош кийчде! — цIогIа техар воккхача саго. — Алисханага аравала ала!

Из цо оаллаше а уйче гIа араваьлар лакхача дегIара къонах. Дакъа чудаьккхар цар. ТIаккха мара ханзар Билана веннар цар цIен хIама ца хулилга.

— Ший цIагIа дIа хIана валанзар вай из? — аьнна хаьттар Билана воккхача сагага.

— Цун цIен саг висавац! — аьлар гIийло къоаночо. — Вежарий санна Iимерза укх юрта цхьана хьалкхийна, даьха нах да тхо. — ТIаккха кхоаччара хилаций тхо? — кIаьдо бIарахьежар кIаьнка къоано. — Хьо дукха вахалва, хала дале а, хьай декхар кхоачаш даьд Iа. Тховсара укхаз а бийса яккха, кхоана цIагIоргва хьо.

— Тховсаре а цIавола аьннад сога! — ваха гIерттар Билан.

— Шун юрта моастагIий ба! Хьо мала волча вода цига? — из вахийта раьза хиланзар воккха саг.

— Со-м цига мича вода! Наьсаре юхаваха воал со-м. Со цIаварга хьежаш хургба уж.

— Хьайна бакъахьа хетар де хIаьта, сога ладийгIача-м бийса а яккха, кхоана Iурра гIоргвар! — аьлар къоаночо кIаьнк накъавоаккхаш.

Шоай юрта фуд хьажа чIоагIа безам эттар Билана. Йоассаенна говр-ворда цигахьа лаьллар цо. Дика йовзар цунна ше вода моттигаш. Дукха ха ялале шоай юрта йисте кхаьчар из. Гобаьккха дохк а латташ, низткъа мара хIама бIаргагацар. КIура хьаж хьаухар юртагахьара. Наг-нагахьа гучаювлар дикъача дехко хьулаеш хинна цIераш. Из яцар ди хьалха машаре бахаш хиннача наьха корашкара хьаиха сердал. МоастагIчо юртах цIи тохарах даьга дала доакхача цIеноша тела сердал яр из. Дог Iувжар кIаьнка ше фу дергда ца ховш. Дийна саг ца висача санна сатийна яр юрта.

Говр-вордаца дІаховаха лоархІавацар из, ше гучавалар кхераш.

Иштта из латташ, гучаиккхар кхалсаг. Шийна тІехъа оарц дий хъожаш, каст-каста юха а хъежаш йоагІар из. Яйзар Билана Хадишт яха йоккха саг. Баьдечара ший цІи йоаккхаше а кхераенна дІаьда елар йоккха саг.

— Со ва из! Со ва!!.. — цІогІа техар Билана.

— ХІа-а, хъо ва из! — гІадъяхар Хадишт. — Хъо мишта нийсвелар укхаза?

ДІадийцар Билана ше леладер.

— Юрт хъалйиза уж гоавараш ба, дика болх ба хъо нийсвенна, укхаза латта йиш яц! — аьлар йоккхача саго, юха а хъежа.

— Тхабараш байнабий хъона? — хаьттар Билана.

— Шунбарех сона ховш хІама дац, тахан дукханах байнаб вай юрта. Волле хъе воагІе! — сихъелар из.

— Со тхоайбарех фу хиннад ца хайча гІоргвац! — жоп делар Билана. Ворда тІара Іо а ваьнна, ше аьнначоа тІатехар цо:

— Хадишт, ер говр-ворда да хъона, со цкъа юрта чуваха, цига фуд хъажа безам болаш ва.

— ТІаккха хъога хъежий со укхаза? — хаьттар Хадишта.

— А!— аьлар Билана. — Хъо вордаца дІагІо, хъай яха езача. Со юха маца воагІа а хац. Говр-ворда тІехъагІа хъатохаргда Іа.

Йоккха саг ший воргана тІа а хоаяь, къайлаиккхар Билан.

Тебаш наьха бешамашка гІолла ваха шоай коа кхаьчар из. Менна бехача наьха гІараш хъахезар цунна шоай цІагІара. Корах сердал хъаухар. Цига сага ше хоавалар кхераш, шоай бешагахъа Іоведар из. Баьде а йолаш, хІама бІарга ца горах, ха тІа оттаваь латтача шин бІухочоа нийсса тІаводаш хиннавар из. Цхъабакъда, уж бІарга а байна Іотебар. Укхангахъа букъ а болаш къамаьл деш бар уж. ЦаІ зІарах оагІув тега латтар, шоллагІвар горахайна вагІар. Цар дІа-хъа ду къа-

маъл шаъра хъахозар Билана. Эрсий меттала лувра уж шиъ. Буро тIа шоаш бахаш Iомабаъбар Билана эрсий мотт. Горахайна вагIачо увзача гIаьлен хъаж хъаеталора цунах.

— Малав вай метта ха де ва везар? — хъаттар уралаттачо.

— Родиони Трофими, — жоп делар горахайна вагIачо.

— ХIана гов уж тIаккха, итт даьнна-м дукха ха ма йий!

— Хаций хьона уж хIана гов? Молаш ба-кх! Укх сахъате вайга а хъакхоачаргъя аргIа. ГIалгIашкара юрт яккхарах мала пурам деннад инарала.

— ТIаккха бийсан юккье уж чухъалхе хIалак ма дергдий вай!

— Малаш чухъалхе?

— Лоамарой!

— Iа фу дувц, Прошка? Цар фу хоададанзарий вай тахан? Хьо-м наьха санна кхераваъв мотт сона цар! — велар цунах горахайна вагIар. — Гой хьона укх юрта царех саг ца висалга! — ГIаьленах кIура а баьккха тIатехар цо: — Кхера везац хъа, Прошка, тховсарара бийса сатийна яккха йиш я хъа, хIаьта кхоане даьлга я. Кхоана цар шоллагIа йола юрт яккха кийча хургва хьо. Амар деннад лакхехьарчо, Iуйран сецца массавар кийча хила, аьнна.

— Сатийна-м я тховсар, кхыметтел жIали Iахаш а хазац, — аьлар уралаттачо.

— ЖIалеш а дIадахад мотт сона укх юртура, — хьаллаьцар цо яхар горахайна вагIачо.

Шалта бера дIа ца хецаш лаьтта Iотеба уллача Билана шаъра хъа а хозаш цIен ниI еллаелар. Шоай ниI дIаеллалуш, ший тайпара хиннача цун цIовзаро Билана дог тохадалиьтар. Эзараш наIарашта юкье йовзаргъяр цунна из.

дIа-хъа чIоаггIа къамаъл а деш, мейна кеп хийна ши къонах араваьлар.

— Вай хувца боагIараш беций уж? — хайттар го-
рахайна вагIачо.

— Ба! — жоп делар уралаттачо. — Волле, дIачу-
гIо вай,—аьнна, царна накъаволавелар уж шиъ. Цар-
на тIехъахъежаш уллар Билан. Араваьннача шиннеца
дIа-хъа йист а хинна, дIачубахар уж. Цар метта ха
де араваьнна шиъ кIезиг-дукха шоайла гIараш еш а
лаьтта, дIа-хъа къаьстар. ЦаI отар долчахъа вахар,
шоллагIвар цIентIехъашка ваьлар. Сов бахарах низ-
ткъа когаш тIа латтар шаккхе а. ДIахо, кхы садетта
ца могош ура а иккха, шоай зIарах баьлла хъокха
хъабаьккхар Билана. ЦIентIехъашка ваьнначоа тебаш
тIехъавахар из. ЦIентIехъашка ваьлча, шийгахъа
букъ а болаш эгаш латтача моастагIчоа тIанийсвелар
кIаьнк. Шинна кулгаца лостабаь, цун кертах хъокха
техар Билана. Имад ца эккхаш, ги йоалла ший топ а
тIехъа, гали мо вежар вож. Аьхки Iалашъяьча аьла
боккха хол латтар гаьна боаццаш. Цига, цу аьла юхе,
йол тIа а тега моастагI къайлаваккха дагадеха
кIаьнк, тIаьнкIалара хъа а лаьца из дIатокхаве велар.
Цъхабакъда, меттагIваккха а маганзар. Цунна
фу дергда ца ховш из латташ, цаI кхайкар:

— Трофим!

Ший бе боалла хъокха а тIехъа аьла холах дIа-
таIар Билан.

— Трофим, мичав хьо? — хъахезар юха а кхайка-
чун оаз. Ги топ а йоаллаш хъатIаотташе а, цкъарчоа
юха а сеца, баргал уллача ший новкъоста IотIахъежар
из. Баьде а йолаш цун бохабаь корта цо ца зийначоа
тара дар.

— Трофим, Iа фу леладу, хьо геттара вежав мотт
сона, хъалгIатта! — аьлар хъатIавеначо. Вож меттагI-
валанзар. — ГIаьле лотае цIилеторг мукъа я сона, са-
яраш цу чу йисай! — пIелг дIахъекхар цо цIенгахъа.
МеттагIваланзар вож.

ТIаккха ги йоалла топ пенаца хъал а оттаяь, нов-
къост гIоттаве дагахъа, дIатIа а ваха из Iоверзаше а
аьла холах дIатаIача Билана лостабаь хъокха тега

Ювиллар шоллагIвар а. Цкърчоа цигара вада дагаде-хар цунна. «А! — аьлар дего. — Хъай цагаIа дуаш-мо-лаш багаIа моастагIий маьрша а бита вода хьо? Сенах кхер хьо? Къуй санна хъа цагаIа чубаьхка уж кхерий-та хъайх!»

Дагахъа хъайнача цу уйлаша майраваьккхар кIаьнк, цун денал айдир цар. Уж шиь къайлавоак-кхаш массехк паркх йол тIайиллар цо. ТIаккха йол лотае дага а деха, ше хьокха техачун кисара цIилетор-гаш яьхар Билана. «А! ТIаккха цIеро со сиха гуча-воаккхаргва, — йоахар чурча уйлаша. — Цул дикагаIа деций дIа чу дагаIа жIалеш Iудийшачул тIехъагаIа фат-кен тIа а теха цIенош лотадича».

Шоай отарах доаллача тиша хIамаш лелаеча цIал-га чу латта фаткена бидон дагаехар цунна. Сиха, пе-наца хъальоттаяь латта топи ше хьокха бийтта-рий хаьнах улла ши гIапи хъа а ийца, цIентIехъашка гIолла тебаш Iо а ведда, коа саг вий хъежар из. Хоалуш цхъаккха вацар. Коа латта сатем наг-нагахъа бохабеш сакъердаш багаIарий гIараш хъахозар цагаIара. ХIаьта цар доккхача ковна юкье тIема кхоачам лат-тар. Цига фуд хъажа лаьрхIар цо. Вордаш чура фуь буаш дIайийхка латташ пхийттех говр яр. Юстаро лат-тар поатронаш чуйоахка яьшкаш, цхъа йоккха топ. Цкърчоа ворда таръелар Билана пулемет тIа а йолаш лаьттача тачанках. Эггара хъалха, соахка шоай юрта саг йоагаIа ча яйнаяр цунна иззаморг. ДIатIа а ваьнна пулеметага хъежар из. ХIанззалца ювцаш мара бIар-гайна яцар цунна пулемет. МоастагIчунгара из йо-дае чоагаIа безам эттар кIаьнка. Уж Iобувшшалца са-барде лаьрхIар цо. Топ бе а елла тачанка чу вижар из, моастагIий Iобувшарга хъежа. Уллаше дIахо ше дерг-долчун уйла йир. Иштта уллаш тар кхийтта хиннаяр Билана. Из сомайккхар юхе латтача говраша пурхаш барах. Шоай цIенгахъа Iохъежар из. Лампа чуэзаяр, хъахозаш гIараш а яцар. Шорттига хъал а гIетта, дIайийхка латта кхо говр хъа а яьста, тачанках дIа-ежар цо. ТIаккха халла хъальайяь, поатронаш чуйола

массехк яшка тачанка чу а йилла, йоккхача топага хъежар. Ше цунна фу дергда а ца ховш йитар цо йоккха топ. ХІаьта фуъ буаш латта юхейиса говраш хъа а яьста, юхъ лаьца коара ара а яьха дІахийцар. ТІаккха сиха ваха фаткен чудола бидон хъа а ена, цІен гонахъа гІолла йол а йилла, еррига уйче а, цІен пенаш а, бІоагІий а лоацаш фаткен техар. Йол хъал а лотаяь, ше ма водда удаш ваха тачанка тІа а хайна, говраш дІалелхийтар цо. Коара араэккхаш цхъан юкъа юхахъежар из. Еррига уйче а цІен пенаш а дІалаьца урагІбодаш латтар цІера ала. Лотаденнача цІеношкара чухъдувхача барзкъашца араведар малар кертах даьнна массехк саг. Цхъабакъда, тхов а дІалаьца мадаггара йоагаш латтача уйче тІа бовла ца бухъаш юха чубайдар. Махъарч даьлар цІагІа. Лоалахарча цІеношкара цар махъарч хеза оарцагІбаьннача бІухошта а гІо де маганзар. Уйченгахъа мара кораш доацаш хинна цІенош сиха даьга урагІдахар моастагІий а тІехъа. Цу бийсан хиннар фуд, цІи ялара бахъан малагІа да ца ховш бисар уж. Іуйран йол тІатеха даьда дакъий гучадаьлча хайра моастагІашта чІир хъан лийхай.

ХІаьта Билан, тІехъа оарц далале набарах йоаллача юртал ара а ваьнна, сахулаш ший даь веший коа кхъар.

Билана цу бусс моастагІашкара йодаь пулемет тІалатта тачанка массанахъа ювцаш чакхъяьлар цу дийнахъа. ХІаьта боккхача наха пхъегІа тІа гулбелча Билан хъоаваь оалаш хиннад: «Иштта хила воагІа хургвола къонах. Дика воІ кхеваьв Урусхана».

Кастале Деникина духъала тІом бе партизански отрядаш вІашагІтоха болабеннаб гІалгІай. Ше отряде дІаэцар дийхад Билана а.

— ЗІамига ва хъо хІанз а, цхъа-ши шу кхы даллалца сабарде! — аьнна отряда командира шийга аьлча, гетгара новкъа хиннад Билана.

— Со зІамига ва ма яхий Іа, моллагІа цхъа декхар хъалхашка оттаде сона, аз из кхоачаш мишта ду хъажа! — аьннад цо.

— Хов сона, хьо денал долаш волга, Ia йодаяь та-
чанка а пулемет а дика накъаяьннай тхона. Хьона
хIама хилар кхер со, цаI мара мича висав хьо шун
цIен? — аьннад отряда командира. Корта чубахаб Би-
лана шийбараш хьоабича. Уйла а яь аьннад цо:

— Разведке мукъа дIаэца тIаккха, со дика накъа-
варгва шоана.

Иштта разведке дIаийцав из. Граждански тIом
чакхбаьккхаб Билана сотне командир волаш.

Билан яхаш ва са даъ да. Оаха, цIагIарбараша, мас-сане а дади оал цох. Дезткънел тIехваънна вале а хьинар долаш, дика лелалуш ва тха дади. Сона къаъст-та дукха веза из. Ше къона волаш леладаъ, бIаргадай-на дукха сакъердаме хIамаш дувц цо сона, массавар балха а ваха, тхо цхъаькъа дисача. Цо дийцачарех цаI да шоана со дувца воаллар.

Гуйран хиннад из. Дади деша вагIаш хиннача техникума дешархой сайре еча гулбенна хиннаб. Цига дувцаш хиннад кагирхоша жинехи шайтIаехи цхъабараш тешар мишта лархIа деза, яха дош. Цу хана бокхий нах меттел, цхъабола кагирхой а жинийи шайтIаийи балхах бокъонца тешаш хиннаб. Цудухъа уж жинаш бокъонца долаш да е дац къоастаде лаьрхIад цар. Из дош дувцаш цхъабараш жинаши шайтIаши бокъонца долаш да, яхаш хиннаб, хIаъта дукхагIбараша, цар дувцар харцдеш, жинаши шайтIаши фаьлгашка мара дац, яхаш хиннад. Хьалхарбарашта юкъе жинаш шоашта бокъонца бIаргадайнад, яхаш бIаргашта гуш харцдлувраш хиннаб.

Цу хана гаьна йоаццаш цхъан юрта яхаш хиннай Амнат яха хъежа саг. Динах тешарашта юкъе цIихеза

хиннай из. Жинашца тайна я, яхаш, ювцаш хиннай Амнат цхъаболча кагирхоша.

— Оаш дувцар нане фаьлгаш да, е жинаш а дац е шайтГаш а дац, — яхаш хиннад даде оагГорахъа хиннача кагирхоша. — ХІаьта шун Амната, нах Іехабе мара, кхы хІама а хац, — яьхад цар.

— Шо иштта майра дале, дІа а дахе цунга шийга ала укхаза оаш аьннар! — цІогІа техад жиний балхах тешаш хиннарий тхъамадас. — ТІаккха ховргда шоана цо шоашта фу ду!

— Мегаьд! — аьннад даде а цун новкъосташа а. — Тхо гІоргда из йолча, тхоашта хетар дІа а аргда! ТІаккха тешаргдий шо цхъаккха жинаш а шайтГаш а доацилга?

— Тешаргда! — аьннад вокхар. — Шо маьрша а долаш юхадоагІе!

ШоллагІча дийнахъа, Амната хІиллаш гучаяха безам этта, дадии Идрис, Ахъмад яха ши новкъости хъежа саг яхача юрта баха арабаьннаб.

Сайран Амната коа кхаьчаб новкъостий. Из дизза нах хиннаб Амнатагара дарба эшаш баьхка. Царца дІа а ийна, шоаш тІаэцарга хъежа эттаб кагийнах а.

Укхаза баьхкача наьха доацаш лазар хиннадац: даьшца-ноаношца даьхка чолакхдиса бераш, тайп-тайпара лазараш кхийтта къоаной, кхыметтел кагийнах а мехкарий а.

Хьалххе а оттаяьча списках тІаийбеш хиннаб уж «дарбанчас». Юкъах доккка шалта а уллаш, дІаьха ши мекх дола, тІангар дІаяха къонах (тІехъагІо гучадаьннад из Амната воІ хинналга) уйче тІа ара а ваьле кхайкаш хиннав аргІа хьатІакхаьчача унахочунга. Цу сайран дадии цун новкъостийи «дарбанча» тІабаха аргІа хьатІа ца кхоачаш бисаб. Цун воІо нахага кхайкадаьд, кхоана Іуйран юхадувла, тІаэцаргда шо, аьнна.

Амната шоаш чубехарга хъежаш коа багІаш, дадена дукха хІамаш хезад нахагара. Иштта, масала, Амнат йолча дарба эшаш венача унахочо, цо хъегача

«кѣина» мах балара, фуннагІа дена а цаІ дахъаш хиннад: москал-котам, даѣтта, дулх, мерза хІамаш, кІада е ахча. Цул совгІа, дарба дара цар дахъаш хиннад шоай барзкъах даѣккха зиг е керта тІара мос. Наха хѣабена кхача а мерза хІамаш а жинашта тел аз, уж хѣастара, яхаш хиннад «дарбанчас». Массехк минот йоаккхаш хиннай цо дарба ду яхаш. Докѣаденна пхъарсаш дІа-хѣа а лестадеш, жинаш тІадехаш оалаш хиннад кѣаеннача Амната:

Хрр-прр, дІайха хударр!
ОарцагІадала жин, Мовсарр!
Эккхаде бирса лазарр!..

«Дарба» даѣ яълча, унахочунга оалаш хиннад:

— Укхаза хѣайна хезар, бІаргадайнар, жинашта Іайха деннар Іа сагага хѣоадоѣ, дарба хургдац хѣона. «Наѣха лергаш кѣора хилда, жиний бІаргаш саѣкха хилда, хѣогара лазар цар дІахѣолда!» — аѣле аравоаккхаш хиннав цо унахо.

Іуйренга кхаччалца шортта ха ма йий вай, аѣнна, хѣежача сагах наха дувца тамашийна хІамаш тахка лаѣрхІад дадеи цун новкѣосташеи. Бийсан юккѣе тхов тІа а яѣле, кхайке жинаш хѣа а дийхе, царга дулх а мерза хІамаш а юийт, яхаш, из ювцаш шоашта хезар бакѣдий хѣажа лаѣрхІад цар.

Бийса яххалца юрта а лийнна, шорттига тебаш кора юхебаѣхккача цецбаѣннаб уж. ЦагІа хар делла, наб тотташ уллаш хиннай Амнат. Дийнахѣа чІоагІа «хала болх» баѣ кІаѣдѣяларах корах хІама олла а йицѣеннай из. Корах хѣаухача бетта сердалоно гучаѣяха хиннай цун гІийла, хобаенна юхѣмараж. Из сома ца яккхара шорттига карта тІа гІолла тхов тІа а баѣнна, фонарь сегай новкѣосташа. Тишѣеннача хІамашца цхѣана ядаш хиннай котама а бежана а тІехкаш, наха хѣакхихѣа тайп-тайпара зигаш, мосаш. ВІаши бІара а хѣежа белабеннаб новкѣостѣй:

— Дика-м кхоаб ший жинаш кѣаенначо? — ик-

кхад дадега. — Дулх ше а дуаш, тЕхкаш жинашта кхувсий? Иовдала-м яц! Уж шейола хІамаш цига кораяьча пахашка юкЪе а хЪоарчаяь ИокІала баьнаб уж.

БІаргадайначох цец а баьнна, дІахо шоаш дергдолчун план оттаяьй кагийча наха. Гурре а Амната коа баьхкаб уж. ХІаьта а царел хълхха баьхка багІаш дукха нах хиннаб укзаза. Араваьнна ший списка тІа а хЪежа, дадеца баьхкача новкъостий цІераш яьхай Амната воІа. Ахьмади Идриси дІачубахаб, хІаьта дади коа висав. Ший новкъосташка хЪежа эттав из.

Тоьал ха яьннай. Арабовлаш хиннабац цун новкъостий. Амната воІ уйче тІа гІолла, «гарт-гарт», яхаш, ха тІа оттаваьча салтечо мо, иккаш Иетташ дІахъа лелаш хиннав. Гуш хиннад кхыбола нах мо сиха даде новкъостий ара ца бовларах цо саготделга. Цхъабакъда ший наьнах бІу кЪожабеш, цига чувала лоархІавеш хиннавац из. Саготдеш хиннав дади а:

— Фу хиннад-хьогІ цига? Ма дукха гов уж! — яхаш, коа гІолла дІа-хъа лелаш хиннав из.

ЦІаьхха «дарбанча» цІагІа яьнна гІараш хезай царна. Шалтагахъа кулгаш кхувдаде ваьннав уйче тІа ха тІа лаьттар. Цу миноте Амнат хълхха а йолаш уйче тІа арабаьннаб даде новкъостий. Бос баха, цхъанне кхерайича санна, ка эгаш хиннай къаенна «дарбанч». Из бІаргагушше а, коа шоай аргІа хьатІакхачарга хЪежаш баьгІа нах ура а гІайтта дІатІаболабennaб.

— Ва нах! — кхайкай Амнат. — Аз ледаьд шо. Дарбах хІама ховш яц со. Лорашка а дахе дарба дайта шоашта.

«ЭгІаьй ер?» — яхаш санна, бІарахЪежав нанна воІ.

— Жинаша новкъостал ду ма йоахий хьона! — цІогІа тегад унахоех цхъанне.

— Бакъдац из! — жоп деннад йоккхача саго. — Иовдалвар мара тешаргвац цу хабарах. Малав жинаш е шайтІаш бІаргадайнар?

Иист ца хулаш, цецбаьнна латташ хиннаб нах. Уж

шекбувлаш хиннаб хІанз шоаш а. «Амната ше а из аьлча, тІаккха хъанна дайна хургда уж?» — яхаш хиннад цар дегаша. Шорттига, цхъацца-шишша воалаш, коара ара а баьнна дІабахаб нах. Царна тІехъа ший новкъосташца дади а араваьннав. Из чІоагІа цецваьнна хиннав Амната сел сиха нах Іехабеш ше лелаяь хІиллаш йитарах. Коара арабаьлча цо хаьттад новкъосташка:

— Фу дир оаш цунна? Ма сиха ехар из!

Бела а бенна хъадийцад новкъосташа хъежа саг йолча шоаш чубахача цига хиннар.

— Фуд шун лазар? — хаьтта хиннад «дарбанчас» Ахьмади Идриси ше йолча чубаьлча.

— Хъона ха деза-кх! — жоп деннад Ахьмада. — Жинашца тайна саг еций хьо?

— Кагийнах! — тІачайхай вож. — Шо клубе дац, шоай бегаш бутаргба оаш укказа, хъаала, фуд шун лазар?

— Тха хІама лазац! — аьннад Ахьмада. — Цхъабакъда, дарба ду, яхаш, Іа нах Іехабарах оаха суд яйтаргъя хъона, Іаьдалга хъа дош дІа а денна. Йита хъай хІиллаш!

— Арадовла! Арадовла, аз шоашта жинаш тІахецале! — корзагІъяьнна, уж кхерабе гІертай вож.

— Жинаш? — велавеннав Ахьмад. — Цар хъа кхел ергъя, Іа шоашта лелабаь тийшаболх царна дІахой. Дулх Іайха а дуаш, тІехкаш царна а кхувсаш, раьза хургда моттий хъона уж, Іа леладечоа? ТІаккха оаха яхар Іа ца дой, ераш оаха укх сахъате нахага дІахьокхаргъя! — аьнна, каьхата юкъе хьоарчаяь, бе яькка хІамаш цун мерий кІала йихъай цо. Яйзай Амната сийсара Іоюжаш ше бада тІа кхайса тІехкаши зигаши. Хъалха-м шеяр бийсан лаьттах йохкаш хиннай цо уж, цхъабакъда, сийсара кІаьдъенна бІу къожабаь хиннаб. Кхераенна, еха хъайзай дарбанч.

— Боккъала, оаш яхар дергдар аз, нахала ма яккха со, къаеннача дийнахъа ма доаде са сий! — яхаш, Іокадай из.

— Оаха яхар Іа дой, оаха ютаргья хьо, суд ца йй-
таш! — цІимхаро аьннад Ахьмада.

— Фу де деза аз?

— ХІанззе а уйче тІа ара а яьнна, наха хьалхаш-
ка дарий де, Іайха уж Іехабарах а дарбах хьайна
хІама ца харах а. ХІаьта жинех дола бакьдар а ала-
лахь! — тІатехад Ахьмада.

Иштта йитийта хиннай Амнатага нах Іехабеш цо
лелаяь хІиллаш. ШоллагІча дийнахь массанахьа дІа-
хеза хиннад Амната ше нах лебаьб, аьнна, кхайка-
даьр.

Иан юккѣ цѣаьхха цамгѣр кхийтта кѣлвисар Билан. Цхъан хана наж мо чѣоагѣа хинна цун дегѣ меттагѣхьооалацар. Дог-м хьалха санна кура дар цун.

— Да вала хьа, къавалар, ма сиха а кхьачар хьо! — уйла йора ше-шийца воккхача саго. — Вѣалла метта а дарий укх ден тѣа се кхоачаргва, аьнна! Хьатѣакхьачар-кх хьо, наха ювцаш йола Юажал, — яхаш, шоай тишача цѣен тховнагахьа хьал а хьѣжаш уллар из. Цѣѣ мара доацача коро ара дикъденна латтача дехках нисткѣа сердал телар.

Пешка гонахьа ший мара даахѣама кийчдеш лѣлача Эме а ший уйлаш яр. Сиха яьге дѣайоалар томараш. Уж кхоача ма ялинге а, отара чу яхе таз дѣзза яхьар цо. Фу йѣовхал лу томараша шийлача Иан юккѣе? Цар йѣовхал уж йѣоагача юкѣа мара мича хул! Хѣаьта дахча цу шѣра ѣалашде низ кхачанзар гош мелденна висача Билана. Гаргара нах, дахьаргда а яьха, ца дахьаш ѣйра.

— Царех а бехк баккха ѣйш ѣйи? — ѣоахар Эме ше-шийца, — Наьха шоай а да гѣулакхаш дукхашортта. Дукха воахаволва Хьасан томараш ена!

Хьасан цар лоалахо вар. Шийна могачох боккхача наха новкѣостал де хьѣжар из.

— Цо дер цхьаволча гаргарча саго а дац, — уйла йора йоккхача саго ше-шийца. Беркат ма эшалда цун

цѣн, дика-м дабра ва. Цѣаьхха кхерам чубоссар йоккхача сага мара хІама хуле, ше фу дергда ца ховш. Цун дог кийча дар вонга. ХІанззалца «ахІ» ца оалаш лийнна ший воккха саг цѣаьхха вожар дикан доацилга ховра цунна.

— Бакъдунен тІа кхача ха хьатІакхавчай тха шинне а, хано аьшк а ма тишдой, — йоахар цо бордбордагІа, — аз даьлагара дех хьалхара аргІа сайга цо кхачийтар. ХІанз ер Іангара воаларе-м, кхы хІама эшацар.

Йоккхача сага уйлаех сакхийра Билана. Велакъажар воккха саг.

— Іоажал тІехъаяккхар е хьалхаяккхар вай кара дац, Эми! — аьлар цо, хІара дош лутташ. — Вай шиь-м хоза а тоьал дукха а даьхад, дукха во а дика а дайнад, нахаца дика а хиннад, вайх дог кхарда хІама дац цар. Цудухъа хьона оарцагІбала-м нах хургба, цун сагота ма хилалахь!

— ХІанз фуд Іа дувцар, къавеннар? — ураиккхар Іолохъенна яьгІа Эми. — Іоажал ювца ма эттарий хьо-м! — бегаш бе гІертар из. — ХІанз мара хьогара эсалал гуча ма яьннайц сона, дабра. Вай-м даха дезаш да, уж хьай уйлаш йиталахь. Со-м хьо тахан-кхоана гІоттаргва, яхаш, ма лелий!

Жоп далара метта велакъажа хьажар Билан. Низткъа карагІдаьлар цунна из, тІаккха шорттига, дІадаьннадар ер-м, оалаш санна, цІока хобаденна гІийла кулг лостадир цо.

— Совдар хьаштдац, дийцача а цунах хабар мара хилац, — аьлар цо, кІеззига сабар а даь. — Сона дикагІа хов. Из дац вай хІанз дувца дезар. Айса мел йоаккхача хана сона гоама хиннай эсалал, маІачунгара из йоале а кхалчунгара йоале а башха дац. ХІаьта хьо-м денал долаш хиннай. Из бахъан хьа сийдеш а езаш а ваьхав со хьоца. Цѣн фу хоададеш тІемо къонгаш бахьар лайнача наьна дего ловргдоацаш хІама дац. Нагахъа эгІазвахарца хьа дега аз вас яьяле къинтІера ялалахь сона. Оамал хала йолаш вар со,

цудухъа ях аз.

ХІанззалца из тайпа къамаъл ший марагара хеза яцар Эми. Цудухъа дале е ший дега тІа лаятта бала хІанз цун дешаша хъобарах дале а кхы са ца тохаденна марагахъа букъ а берзабаъ, йийлхар Эми. Цун елхарца е Іимад а яланзар, е оала дош а хазанзар. Дуккхача шерашка чукъийлар бІаргий хишца хъаарадоладелар. Цхъа юкъ яълар иштта. Из юяхъежача паргІатта, тхъайсача санна уллар Билан. ЦагІа баъде а йолаш, бокъонца хоалацар цун юхъ. Лампа хъалсега, тІаяхар из цунна. БІаргногІараш къайла дар. «Тешаме вий-хъогІ ер?» — аьнна, цо кулг хъалаьцача дегІацара йІовхал къасташ латтар. Са дІадахарах шеко яцар. ЦогІа а тоханзар, е корзагІа а яланзар из. ХІанз, минот хъалха, цо даьча къамаъл цоагІадаьдар цун дог.

— Со а кастта дІакхоачаргъя хъо волча, — аьлар цо цунга, из дийна волаш мо шорттига, — хъо дІавакхача, са а бац укх дуненца чам!

Дуккха нах хъавІашагІа а кхийтта дІавеллар Билан. МаьрцІаьша а шийбараша а шоашца яха дІаехар Эми. Цунах хІама хиланзар. Цхъаннахъа а яха тиганзар йоаккхача сага.

— Сай маьра а цІен а сий лорадеш укхаза Іергъя со, — аьлар цо царга, — къаелча къайго а хувцац ший бІи. ХІаьта а вета а дукха со а говргІоацаш хилча, сендухъа къовл Билана цІен наІараш.

Нах дІа-хъа а къаьста цхъаь йисар Эми. Денгаради массаза доал са кхоачадеш Іувжадора цун дог цхъоало. ХІанз а из дийна волаш санна, дагаювлаш йистхулар йоккха саг веннача марага. ТІаккха цун оаз шийна хъа ца хезача, ше-шийца аргдар:

— Хъо а къиза саг хиннав, со укхаза а йита дІаваха! Ший уйлашца цхъаь ца йисара, моллагІа дагадеха хІама де оттаргъяр, е шоай тиша тІоаргац хъа а дийлле хІамашка хъежаш ягІаргъяр Эми. Уж дар цхъан хана цо ше леладаь а маьра а барзкъаш, совгІата тийнна зипаш, кІадаш. Къаьстта дукха ягІаш хулар

из ший кьонгий сурташка, цар ГажагДеннача письмошка хъежаш, цар оамалаш, лер, сибат дагаухаш... Мухарбика саг воацача хана тГа а вай шинна а кулгаца тоПааяь мархГаюолларгьяр из, хГаьта Аслана юхе моллагГа наьха саг вар аьнна, эхь ца хеташ, тГа а вай барташ дохаргдар цун кулгех а басилгех а, Марзбик, Гуьран ше сома ма ваьлинге а, ведда из йолча воаГаргвар шийна дайна гГа дувца. Цхьацца-шишша шу мара юкье доацаш, цхьатарра хьалкхийра уж. ДегI, сибат хоза долаш, эзди кагийнах хилар царех. ТЮм хьайра тIаккха.

Къызача тIемо кхоккхе а дIаваьккхар цунгара уж. Цхьаь бисар боккхийнах.

— ХIанз из а дIавахар со йита, — ше-шийца аьлар Эме Биланах. ...БIаьстан юххье дIаяьлар Эми. Деннаден еча саготоно кхоачадир цун дог. Цига гулбеннача юртарча наха Билана юххе каша а даьккха дIаеллар из. ХГаьта Билана а цун кьонгий а сурташ тха школрча тIема-сийлен музе леладе дIаийцар.

Дог Іаббалца лоаман хознешка а хыйжа, делкыга цадаха тохаделар тхо. Хамхера Эги-Кхал вугача новкыа гІолла Хьуле кчаца лаьрхІар оаха малх чубизале. Цхьабакыда, тхона ца хийтчаца тайпара хала а бІаьха а хиннабар из никъ. Лоам хьалдолхаш Эса чІоже гІолла дахадар тхо, хІаьта юхадоегІаш Шоана-чІожага хьажа безам хилар.

Хьуле ханнахыа кчаца а мегар тхо, новкыа юхасеца дийзадецаре. Цу ханналца боккчаца наха ювцаш мара ца хезача, вампалаш санна бирса а кура а латтача Пуй, Кхарт, Коли, Салги яхача, новкыа нийслуш хиннача гІалашка ца хьожаш мишта тІехваргвар? Цигара дІахо, цхьайолча хана геттара готбале, тІаккха лакхача бердаш тІа баьле, хьун гаьнаша кыайлабоахаш бодар лоаман никъ. Мел тхо сихдаларах хІама хиланзар. Ди сайрангахыа ластача хана Эги-Кхалара лакхлуш долча цу дІаьхача лоаман дукыа тІа довла мара кхийнзар тха. Цигара Хьуле кхаччалца кхы а массекх сахыата никъ бе безар. ХІаьта тхо тоьал кІаьдденнадар. Лакхача довкыа тІара дІахо тхоай бе безача накыага Іочухьежар тхо. Бухь мара хыа ца гуш, хьун гаьнаша кыайлаьккха, накыа йистте цхьа гІала яр гуш. Тхо латтачара итт-пхийтта минота никъ балла мара гаьна хургыцар из. Цига чатараш Іо а теха бийса яккха лаьрхІар оаха.

Клезиг-дукха ЈокIала а даьнна, дехъара а сехъара а листта ягIача гаьнашта юкье гIолла, дIа-хъа къамаьл а деш, тхо долхаш, хьалхашкахъа жIали Iаьхача санна хетадалар. «Укх моттигашка мичара дена хургда жIали?» — хийтар сона. Цхьабакъда, тхо дIахо ме долх, бений жIале Iахар къаьгагIа хьахозар. ХIанз шеко яцар тхо долхача новкъа, хьалхашкахъа из Iе-халга. Цкъарчоа цу моттигашка эггара хьалха жIали нийсдаларах дагахъа гIад а дахадар тхо. ХIана аьлча, жIали гучадаларо укхаза цхьаннахъа нах бахарах белгало лора. Никъ цIаьхха аьрдехъа Iочулестар. Блаь метр хьалхашкахъа, наькъ йистте Iохайна дагIар доккха кIай жIали. Iаха массаза Iаха, мекъо аьтта оагIорахъа ерзайора цо ший йоккха бат, цигара цаI гучаваларга догдоахаш. Аьттехъара хьагучаювлар гаьнаша къайлаяьккха яьгIа, дукъа тIара Iочухъежача тхона гуш хинна гIала. Тхо юхегIа ме гIорт чоа-гIагIа Iахар жIали, цхьабакъда е наькъ тIара даьнна а е тхона тIадедда а меттахъа далацар из. Итт-пхийтта метр кхаччалца цунна юхедахача, тхоах цхьаннега иккхар:

— Цунах кхера везац! БIаргаш дайна, къаденна жIали дар из-м! ГIалана тIагIо вай?

Со а соца хиннараш а жIалега хъежа эттар. Лома дараш мо сома, доккхий тIодаш муаш доахкаш дар. ДегIа деррига дозал царна тIадахийта тIехъашкарча кувгаш тIа дагIар жIали. Боккхача накхах а дегIа тIа-лотабича санна багIача цун боккхача кертах а гуш дар цхьан хана низ болаш, оакхарошта дуккхаза дукъала лаьтта жIали из хилар. Цун фоарт вIалла хоа а лацар. Лергашта метта тIолхаш Iоядар, хIаьта дегI цхьаццанахъара мустденна дар. Iаха массаза Iаха къайладоалар цун кIай дилла бIаргаш. Цудухъа дика хъежача мара хоалацар из бIаргаш дайна хилар. ЖIале Iахарца дорхал яцар. Цхьа нах ба укхаза, яхаш цо цхьаннега хоам беш санна хеталора.

Наькъ тIара а даьнна гIала йолчахъа тхо Iодола-луше а ура а иккха Iодедар жIали а. ГIалана тIаву-

гаш бола цаI мара боаца никъ а бийхка, хьалха санна
Iехаш тIехъашкарча кувгаш тIа Iохайра из, шоаех
майрагIа вар хьатIавола, яхаш санна. Де хIама дацар.
Юхасайцар тхо а.

— ДIадала новкъара! — тIачайхар цунна тхоцара
Ахьмад яха новкъост. Кхы а чIоагIагIа Iеха даьлар
жIали. Цига гаьнашта тIехъашкара цхьан сага оаз хе-
зар тхона:

— Борз! Борз! — дIадехар жIали. Ше дIадийхача
оагIорахъа дийрзар из цхьан юкъа, цхьабакъда, мет-
тахъа даланзар. Сашортта даьлар тха фусамдаь оаз хе-
зача. Касталехъа гаьнашта юкъера гучаваьлар лакха-
ча дегIара, хоза юхъ-сибат дола воккха саг. КIирвен-
на тхона бIара а хъежа, жIалена доагIаш аьлар цо:

— ДIадала, Борз! Вай хьаьший ма бий ераш!

Цун оазаца жIалена тIачовхар дацар. Цендаьга-
хъа мекъо юха а дийрза, шорттига гIала йолчахъа дIа-
дахар жIали, сай декхар аз кхоачашдаьд, дIаходар
Iайха де, яхаш санна.

— Малашд шо, кагийнах? ХIама эший шоана? —
хаттар дир тхога воккхача саго.

Сайра дика а йийца тхоаш дIадовзийтар оаха. ТIа-
ккха укхаза тхоаш нийсдалара бахьан а оаха дIадий-
цача, ше волча бийса яккха чудийхар тхо къоаночо.
ТIехъагIа из бехказа вувлар, юххьанца тхоца цIимха-
ро ше хиларах.

— Тайп-тайпара хул укхаза ухаца цхьаболча наь-
ха уйлаш а оамалаш а, — аьлар цо.

Лакхера Iохъежача хана гIалан бухъ мара кхы
хIама бIаргадайнадеце а, хIанз тхо чудовлаш латтар
гIала чу а лоацаш, гобаьккха зIарах яь карт а йолаш,
сийна бай бола доккха ков дар. ГIалана хьатIадаьдар
воккхача саго лохо тхов бола цIенош. Юстаро, боккха-
ча кхора кIала Iийне шовзткъа гаргга хургболаш
никх латтар, хIаьта картал дехъа яьча жела хьалхаш-
кахъа гобаьккха гаьнех яь карт а йолаш уллар хьаж-
кIаши коартоли дIайийна хьасий беш. ЦIена, хаххе
дог паргIатдоаккхаш дар из ков.

Тхол хьалха а даьнна, даха кхора кIала Иодижар Борз. Гира мухь Io а баьккха, кулг-юхь дила безам болаш, коа хий лохаш бIаргаш дIа-хьа лакхар оаха. Из кхета а даь, кулга оамалца аьлар воккхача саго:

— Укхаза берда кIала бухбувлаш хьаст ба, цига дила мегаргда шоана кулгаш!—ЦIагIа дIачувоаллача, хьастамах хьалбулла дахчан чами хьакховдабир цо.

Ша санна шийла шовда а менна, кулг-юхь а дила тхо коа даьлча цIи йийза воаллар кьоано. Тха даь ханара хургволаш воккха вале а, хьаша тIаэцарах долча гIалгIай ворххе а даь хана денз хьадоагIача эздийча Iаьдало дIадехар цунгара из.

— Укх сахьате, вай кьамаьл дешше а пхьор а кийча хургда! — аьлар цо, докьадаь дулх кхаолаш. — Шо санна долча хьаьшашта хьалха устагIа бувр. Жа цIадаьхка даларе из а дергдар вай шоана.

— Тхона тоам хетац хьога хьоашал дайта, — аьлар Ахьмада, — чаьга кIеж яккхийтача кхы хIама эшацар.

— Хьашана гIулакх дар чIоагIа деза лаьрхIад вай даьша. Царех диса из эздий Iаьдал оаш, кагийчар, дицдалията йиш яц, — йоахар кьоаночо. — «ТIабувхача гIирсага хьежжа тIаэца хьаша, хьаькьалга хьежжа магIа ваккха!» — яхаш хиннад цар. ХIаьта шо, аз кхетадаьчоь, бакъахьара нах да. ЧIоагIа дика хет сона тховсара са коа шо нийсденна. Дунен тIа фуд ца ховш вах укхаза саг. ХIаьта оаш сона дукха керда хIамаш дена хила деза, — аьнна, кара хьаььча дахчан гударга тIа Iохайра из, тхога ладувгIара. Цунна хьалхашка Iоха тоам а ца хеташ, цхьан юкьа латтийсар тхо. Цунах са а кхийна ураиккхар воккха саг:

— Шо са хьаьший да, аз пурам лац шоана уралатта. Укхаза Iоховша, — аьнна, пIелг тIахьекхар цо коа юккье уллача, догарца шаьрбаьча попа хена. — Шунцига санна гIандаш а долаш паргIатонаш еце а, цхьа бахьан вагIа моттиг-м я, — велакъежар из.

дIа-хьа кьамаьл даьчул тIехьагIа воккхача сагага хьаьттар аз:

— Хъан гІала я ер, хІанз вай дагІар?

— Ер тха гІала я, — велакъежар къоано. — Наъха гІала чу мишта вах, шийяр хилча? Укх пхийтта шера бІаести яълча денз гурралца йола ха укхаза йоаккхаш хъавоагІа со, нокхарий а жа-доахан а леладеш. Іалаьмате беркате моттигаш хиннай вай даьй баьхараш жа а доахан а леладара, нокхараша а дика пайда лу.

— ТІаккха цхъанне а новкъостал дой хьона?

— Ду! — аьлар къоаночо. — ДІа-а улла Борз да са эггара тешамегІа дола новкъост. Тхо шиь даим цхъана да. ТІаккха цІагІарбараш а боагІаш хул тхона кхача баьхаш. ХІаьта Борз децаре-м дІавелла а наха вицвенна а хургвар со.

Из цо аьлча шевар жІалегахъа хъежар. Цхъаккха хІама гунахъа доацаш дижа уллар вож.

— ХІана ях Іа? Берташта кІала-м висавацар хьо? — цецваьлар тхоах цаІ.

— Бертел а низ болашагІа яр хьунагІара ена хьаша! — велакъежар из.

— Хьадувцадалара Іа, мишта хилар из? — дийхар оаха.

ХьалгІетта кхуврчага а хъежа, цІи йовргІоацаш массехк дахчилг кха а тилла Борзах лаьца дола ер истори дийцар тхона къоаночо.

Ахкан дийнахь, лоам дажаш лелача ший доаханга а хъежа, цІавоагІаш хиннав къоано. Наькъ йисте, Іийне цІувзаш уллаш жІале кІазилг корадаьд цунна. Цхъанне кхеде безам боацаш укхаза дІахийца дале а е доахана Іулах тинна дале а, цхъан тайпара нийсенна хиннад из цига. ХьунагІа оакхароша хІама дар кхераш, да гучаваллалца, аьнна кІазилг цІадихьад воккхача саго. КІира а бутт а баьннаб цо из леладеш. Цхъан саго хоатташ хиннадац кІазилг. Цхьоал дика ма дий сона ер аьнна, ше волча дІадитад къоаночо жІали. Ши-кхо шу даьлча оакхароех ков а лорадеш хоза, дика жІали хиннад цох. Борз, аьнна, цІи еннай воккхача саго ший жІалена.

Тайп-тайпара оакхарой бийсан коа ухаш хиннад цунна. Цар хІалакъеш хиннай хаъсий беш, цкъа-шозза устагІа а бихъаб. ТІаккха Борз хьалкхийча укхаза юхадахка лоархІалуш хиннадац оакхарий. Цкъа аьхи, хьажкІаш лакхъяла йолаелча хиннад из. Бийсан юкъе акха хьакхарч беша яьхка хиннай. Борз Іаьхача а дІа ца йолхаш беш хІалакъеш хиннай цар. Дорхденача Борзо ше дІатІакхоаччаше а нала лерг лаьцад. Цѳе цІогІа ухаш, го боахаш хиннаб цо, шийна тІехьа Борз а текхадеш. ХІаьта а лерг дІахецаш хиннадац жІале. Ара а иккха гІаттий топ ялийтай воккхача саго. Кхераенна хьакха, сов чоагІа тоссаяларах, жІале бага лерг а дусаш дІаяхай. Цул тІехьагІа кхы цун беша ца ухаш лар хаьдай хьакхарчий.

Кхо-биъ бутт баьннаб цул тІехьагІа цхьаккха аькха царна юхе ца гІорташ. ХІаьта гурахьа цІаьхха лоа а дилла шелал эттача, моцало готтаяь бертий цар жена тІагІертай. Цхьабакъда, Борзо жела юхеюташ хиннаяц уж. Беттала бийса хиннай. Бе топа йоаллаш къоано араиккхача мадаггара бертех латаш доаллаш хиннад Борз. Ше дІатІакхоаччаше а топ тега цхьа борз Іойиллай цо. ШоллагІъяр едда кІалхаръяьннай, хІаьта кхоалагІчун фоарт лаьца доаллаш хиннад Борз. ЖІалена кхетар кхераш, цо из дІахийцача тохаргъя-кх аз, яхаш, топ кийч а яь лаьттав из. Са даллалца дІахийцайц жІале борз. Иштта ши борз йийнай цар цу бийсан. Цхьабакъда, жІалена а тоьал човнаш яь хиннай берташа. Берза фоарт лаьцача, вож шиь букъах а кертах а чІегилгаш дІаухийташ летай жІалех. Цу довна юкъе ийрчадаьха хиннад берташа жІале лергаш.

БІарччача кІира иллад Борз ший човнашта мотт хьекхаш. Воккха саг дарба деш, кхача лоаттабеш, хьожаш хиннав цунга. Касталехьа дийрзад Борз. Цхьабакъда, къарлуш хиннадац.

Цул тІехьагІа аьхи, хІаьта мо бийсан оакхарий гаргадаьхкад цар карта. Мадаггара Іехаш Борз ца а сеца, цхьан бе фонари вокх бе топи йолаш араваьннав

воккха саг. Дайддад оакхарий. Царна тЕхьадеддад Борз а. Мадаггара тЕхьакхайкаш кьоаночо хьадехаше а юха ца доалаш царна тЕхьадаьнна дІадахад из. Дукха лийннав воккха саг цу бийсан жІали лехаш. Цул тЕхьагІа а ди-бийса даьккхад цо чу ца доагІаш. Кхы кора а ца даь, цунах дог а диллад кьоаночо. Кхы а ди-бийса даьннад. КхоолагІча дийнахь Іуйран сецца коа Борз Іахаш сома а ваьнна, гІадваха сиха ниІ хьайийллай цо. Из бІаргавайна гІаддаха цІувзаш лаьт-тад батах а дегІах а дотаденна цІийш а доаккаш, моцало гІоарал доадаь Борз.

— Ай, мича хиннад хьо? — хьаьстад кьоаночо ший Борз. — Сагота ма лийннавий со, хьо лехаш!

ТІа а дедда цун когех мотт хьеккаш, цІувзаш тІа-детталуш хиннад жІали.

Цу хана денз бийсан ше Іовужаш Борз дІадехкаш хиннад воккхача саго, оакхарошта из тЕхьа а даьнна юха а цунна хІама дар кхераш. Бийсан жІали Іаьхача топ хьа а ийца аравоалаш хиннав из, фуд хьажа. Тоь-ал ха яьннай цул тЕхьагІа.

Цхьан ахкан дийнахь сарралца коа модз доак-кхаш а ваьлла, кІаьдвенна хиннав кьоано. Хьадаьк-кха модз йоккхача чана чу деттад цо, Іурралца аьнна. Чай а менна Іовижав из. Сов кІаьдваларах жІали дІадехка вицвеннав.

Бийсан юккье арарча таташа сомаваьккхав воккха саг. НиІ а йийлла арахежав из. Модз даа дог этта ена ча хиннай коа гІолла, нокхармозаша готтаяь хьув-заш. Лаьтта кІалтІарбаьккха улла никх бІаргабайча, кхийттав воккха саг цо леладедох.

— Мича дахад-те Борз? — дагадехад цунна жІа-ли. — Ма тамаш я ча коа я яхьарах!

Даггара гонахьа хьежача гуш хиннадац Борз. Цхьаннахьа хьунагІа даха хургда-кх из, аьнна топ йи-за а йиза, ча коара эькххе дагахьа араваьннав из, фо-нарь а сenna эш сона, гІаттий топ а ялийта кхераьй дІайохийтаргья аз из, аьнна. Баьде бийса хиннай. Массехк гІа баккха а кхеле нокхармозаша готтаяь-

ча чана тлаэттав кьоано. Секундах хиннад длаходар.

— Даяла укхазара! — цлогла техад цо чанага, топ ялийта а ца вухъаш.

Е цун цлогло кхераьягле а е нокхармозаша дорхьягле а, тлоамар тежа вожаваьв из чаво. Вожаваьчул тлехьягла цунна тлайолаеннай из. Ура а иккха топа шаккхе лак эзад кьоаночо. Хью кхайкаеш яьнной топ. Из длакхийтта ча цкьарчоа човхьяе Голохьеннай. Ше цунна меттахья техай мотташ из тлаволалушше а, во Имадаш еш ура а иккха тлоамарашца лаьцав цо кьоано. Длахо хиннар дагадаглац шийна, яхаш, дувцар цо. Из хьякхийтта хиннав шоллагла дийнахь больнице. Тлехьягла доаханга боахкараша хьадийцад цунна длахо хиннар.

Шендараш а кагдеш чаво толаваь хиннав воккха саг. Цун топ яьлча тладеддад Борз. Цхьаннахья глалана йисте лелаш хиннад из, ча коа енача хана. Ше доагглаше а тлехьяшкара чан форт лаьцай цо. Топо човнаш яь хинна ча, Борзаца кьовсам лоаттабешше а са дладаха йисай. Глала йолчахья яьнна топ длахеза, оарцаглабаьнна бежауй баьхка хиннаб говрашца. Укхазяхьара цонаш дика а йолаш, хлара шера совхоза доахан доажадеш хиннаб уж. Бежауй коа баьлча цувзаш царна духьала денад Борз. Царгара гла дехаш юха а дийрза воккхача сага тладеддад из. Сакхетам чуравьнна илав воккха саг. Юстаро уллаш хиннай енна ча. Човхадаь нокхармозий коа глалла хьувзаш лийнад. Цу бийсанне а говрашца больнице кхоачаваьв воккха саг бежа йуша.

Больницера вийрза араваьлча, гаргарча наха мел дехар дарах, цар яхар де ца тугаш, ший глала йолча юхавенав кьоано. Кхы хатар ца эккхаш дахаш тоьалха яьккхар оаха, аьнна, ший кьамаьл чакхдаккха велар воккха саг. Цхьан хламо цун дог йувдаш санна хетадалар тхона, хлана аьлча цу сахьате уйлангахья вийрзар из. Длахо хиннар бокьонца хила а хиннадар цун дог йувдаш. Боккхача сакьердамца цунга ладув-

гІаш хиннача тха сакхийра деррига дийца из ца вала-
рах. Цудухъа тхоах цхъанне хьаттар цунга:

— Чанаца хиннача довна юкъе дайнад Борза
БІаргаш е из къадалар да из?

— Шуга из ца дувца лаьрхІадар аз, — гІайгІане
аьлар къоаночо. — ХІаьта хІанз оаш хаттар дича дІа
ца дийчача валац со...

ХІанз санна хоза ахкан ди латташ ха яр. Борз коа
а дита дІа-а-рча босах дажаш лелача тхоай доаханга
хъажа вахар со. Тхо дагІачара шаьра гуш яр из босе.
Боса тІа а ваьнна доаханга а жега а хьожаш со ле-
лаш, Борз Іехаш хезар сона. ТІаккха топ яьлар. Из
йоаллаше а са дог тохадолийташ цІайзар Борз. Низ
мел-б босах ІокІалведар со. Кхо зІамсаг вар тха коа
гІолла лелаш. Царех цхъанне бе топ йоаллар. Кара топ
а йолаш со воагІаш вайча бесаш дІадахар цар. Батах
тІод хьекхаш цІувзаш коа гІолла хьувзар Борз. Царна
сов эгІазваха уйла дІаяхаяр са. ДІатІакхоаччаше а топ
бе а йоаллаш латтача зІамсагага цІогІа техар аз:

— Іокхосса топ, бІижа кІориг!

Ше фу дича бакъахъа да ца ховш, новкъосташта
БІарахъежжача латтийсар из.

— Іокхосса яхий аз хьога! — аьнна топ бе а йоал-
лаш тІаволавелар со цунна. ТІаккха а аз яхар де ти-
ганзар зІамсаго. Из кхеравара гІаттий ялийтар аз топ.
Бера топ Іокхессар зІамсаго. ЖІалена техача юха
хьал а ца юзаш, яьсса йита хиннаяр цо из. ТІаккха со
гучаваьлча, аз топ тІа а хьекха ца кхувш висар.

— ЖІали мара дий из! — оалаш хезар сона царех
цхъанне. — Из бахъан тхо доаде-м валлац хьо? —
яхаш, сона тІаволавелар зІамсаг.

— Хъа жІали духьалдаьннадецаре оаха хІама
дергдацар цунна. Хьай уж эгІабаь бегаш бита, воккха
саг! Іа ца буте оаха дехкевоаккхаргва хьо. ДІаяккха
из хьай топ, оаха дІа ма яьккхарий из!

— Кхы Іа гІа боаккхе ховргда вайх дехке мала-
гІа воал! — тІачайхар со.

— Фу хиннад укхаза Хоасбот? — хезар сона тІе-

хъашкахъара. Со юхяхъежача, говрашца сона оарцагI-баьхка бежа Iуй байза, гIадвахар со. ХIаьта кагийнах бежа хъайзар. Уж менна бежа хиннабар.

— Е йовсараш иштта дIаяхийта мегаргъяц! — аьлар аз, топ кхийтта жIали царна бIарга а дайташ. — Зулам дахъаш баьхкаб ераш! — Iокхайда, лаьтта илла цар топ хъа а ийца, сога а царга а хоатташ аьлар Мажит яхача бежа Iус:

— МалагIа ва акхарех жIалена топ техар?

— Из-м оаха жIали кхераде мара техаяцар, цаховш дIакхийтта нийсденнад. ЖIалех мах дIа а ийце дIадахийта тхо! — яхаш, дехар де эттар тхьовра сона тIачийха зIамсаг.

— Из жIали мах болаш доацилга дIахалахъ! — иккхар согара, цун къамаьло эгIазвига. — Аз хьо моргаш итт сайна велча а хувцаргдацар из, йовсар! Укхаз а оаш даьчунна-м ишта атта дIагIоргдац шо! Фу эшаш даьхкад шо са коа?

Вежа хъайзар зIамсаг. Шийна дагаденар дувца волавелар из:

— Туришаш да тхо, — аьлар цо, — укхаз а гIалага хъажа безам болаш новкъа долхачара хъачуэттадар. TIаккха жIали духъалдаьлар. — ДIахо къамаьл де а ца могош висар из. Цхъабакъда, цо «туришаш» аьлча шекваьлар со. Тара бацар уж туришашта. Лоацига пхьошаш дола кочамаши, аьхки лелаю хачеши, ботинкаши яр царна тIа, городе сакъерда арабаьлча санна. Юхъ-сибатах уж вайнаьха къаман нах болга шеко яцар, цар хъабувцаш хиннар эрсий мотт бале а. Укхаз а кхаччалца из гIирс а тIабувхаш гIаш воалургвоацилга кхетаде хала дацар. ХIаьта, машинаца Хьуле кхаччалца мара ва йиш яцар. Укхазара гIаш шин сахъата хийцца кхоач Хьуле. Сенна, фу дахъаш баьхкаб ераш? — уйлаш кхестар са керта чу. Цхъа хIама дагадехар сона.

— Документаш дий шуга? — хаяттар аз царга.

— Лоам водача сага сенна эш уж? Дац! — жоп делар зIамсага.

— Деце, шо малашд халцца укхазара гIа боак-
кхаргбац оаш! — аьлар аз. ТIаккха говра дирст лаьца
латта Iалаудин яха бежа Iу юстара а ваьккха, сайна
дагаеха план дIайийцар аз цунга, вокхарна ца хозий-
таш.

Бежа Iу говра тIа а хайна коара араиккхача,
шоай гIулакх меттахьа доацилга кхийтар кагийнах.
ДIадахийта тхо, яхаш дехар дора цар. Шоай хIама
хургдоацилга кхийтаца низагIа баха хьайзар. Цунах
хIама хиланзар. Говрашца бар бежа Iуй, цар герз а
хIанз тхога дар. Ермамо хи уллер коа. Цига уж Iо а
ховшабаь: «Участкови хьавалцца меттахьа ма хьа-
лаш!» — аьнна совцабир оаха уж.

ЖIалена яьча човнашка хьежа эттар со. ДегIа а
керта а чаччамаш еттаеннаяр цунна. Човнаш кхераме
еде а, жIале бIаргаша сагото ейтар. Топа молха тIа-
хьаьрца дIабийкхар аз цун корта. ТIодаш а хьекхаш
бIаргаш тIара пахашк Iояккха гIертар Борз. Уж а дIа-
дехка дийзар. Цунна яь уж човнаш сайна яьларе ат-
тагIа хетаргдар сона цу хана. ХIана аьлча, оакхароех
латаш яьяцар уж, наха яьяр. Зуламхошта юкье а
нийслу жIали дезаш бараш, цунна хIама де кулг ай-
лургдоацараш. ХIаьта ераш-м кер чу дегаш доацаш
хиннабар.

Дукха ха ялале говрашца кхьаьчар участковии аз
тIехьавахийта бежа Iуи.

— ХIа-а, ераш ба уж, шун «хьаьший»? — аьлар
участкови волчо.—Со-м Хьуле хьоашалгIа баьхка нах
ба мотташ вар, машинаца баьхка ераш хьаайттача!

Документаш хьаьттар цо царга.

— Дац тхога документаш! Оаха даь хIама дац, ца-
ховш кхийттай жIалена топ! — цIодIа хьекха ваьлар
тхьовра денз массанена хьалхара кьамаьл деш хин-
нар.

— Топ лелаяра документаш дий шуга тIаккха? —
хьаьттар шозлагIа участкове.

— ЦIагIа дисад! — аьлар вокхо, раьза воацаш.

— Юрта латта шун машина а шо а аз дIадохий-

таргдац шо малашд а укхаза дахкара бахъан а ца тохкаш. Даьча зулама жоп дала дезаргда шун! — аьлар царга цIенхаштта участкове. — XIанз юрта Ючу-гЮргда вай, — аьнна, уж Хьуле дIабигар цо.

Следстви йича гучадаьлар уж укхаза мишта баьхка хиннаб.

Массехк шу хьалха со волча бийсаш йоахаш хилар цхьа вайнаьха саг. ЛаьрххIа гIалашка хьажа венав ше, йоахар цо. Гуьран хIама а кхаьлле дIаводар из, сайран чувоагIар. Тийшар со цунах.

Хьаша со волча вена кхоолагIа ди дар из. Йол хьакха моттиг белгалгъяра цонашка вахар со. Са хьаша Гурре а чай а менна Хамха вода, аьнна араваьннавар. Цонашка а лийнна делкъел тIехьагIа со чувеча, коа Мажит яха бежа Гу вагIар сога хьежаш.

— Цхьа саг соцаваьв оаха доахан а лаьхка водаш, хIанззалца укх лоамашка тхона бIаргавайна саг вац из. Цо дугараш хьа доахан дий-хьогI, аьнна, венав со, хьожавалара хьо, — аьлар цо. — Тхоайдараш доацил-га-м хайнад тхона. ТIаккха кхы хьан хургда уж, укх вай лоам доахан доажадеш кхы саг а ца хилча!

Сиха хьалдахар тхо. Са доахан даим укх юхерча босах дажаш лелаш хулар. Новкъа долхаш, цига уж дий хьежар со. Жа дажаш лелар, хIаьта доахан доацаш дар. Совхоза доахан дажача хьалкхьяьчача, цец-амагIа ваьлар со: доахан дигар аз хьаша а ваь лела-ваьр вар. Сона нийсса бIарахьожлацар из. Са доахан юстаро дажаш лелар. Бежа Гушта баркал а аьнна, сай доахан а ийца чувахар со. ХIаьта кьоал де вена са «хьаша» из бахъан суд а яь чувеллар. Шийна тега ха а якккха цIавеча, согара чIир лехаш цо бахкийта нах хиннабар уж: воIи веший кьонгаши. Зуламца коа бахкарах кагийча наха суд яьяле а, дог Iабанзар са, хIана аьлча, цхьан хIаман бехке доаца Борз бIаргий са дайна айпе дисар.

Са тешаме доттагIа, со мо къаденнад. Дукха ха йисаяц тха шинне а укх дунен тIа даха. Цудухьа бо-

ча, кѣхеташ леладу аз из, — Борзах дола ший дувцар дийца ваьлар кѣоано.

Пхѣор а дия Юдувшаш фусама дас дийчачун чѣоагѣа уйла йир оаха. Борзай кѣоаночоай юкѣера кхоачарле дог тохадолийташ цѣенеи тешамеи яр.

— Доттагѣаца догцѣенеи тешамеи хилара доккха масал да воккхача саго вайна дийцар, — йоахар Ахьмада, Гуйран тхо новкѣа довлаш.

— Іадика хийла хѣа, сийдола кѣоано! Іадика хийла хѣа, тешаме Борз! — йоахар тха дегаша. — Дика нах да шо!

* * *

Цул тѣхѣагѣа тоѣал ха яьлча юхавена хилар со лоам. Воккха саги цун жѣалии дагадеха бежа Іушца кѣамаьл деш, цар хѣадийцар сона тѣхѣагѣа хиннар.

Тхо дахачул тѣхѣагѣа ши шу доалаш латташ, коа ваггѣаше а цѣаьхха лазар а хѣайна венна хиннавар воккха саг. Цо даьча васкетах гѣалан юххе дѣавеллав из гаргарча наха. Кѣоано дѣавеллача шоллагѣа дийнахь цун каша тѣа денна уллаш корадаь хиннад Борз. Ший новкѣост дѣавалар ца ловш, дог даьттѣа денна хиннад жѣали.

Ахкан Гуйран сецца, хIаране ги мухь а боаллаш Оалкама вугача новкъа даьлар тхо. Шоай даьй баьха моттигаш йовза безам бола кагийнах вIашагI а кхийтта, еш йола экспедици яр из.

Лоаман гIалгIайчен топонимии багахбувцами дIа-язбе а гIалаех а маьлха кашамех а бIаргтоха а арадаьннадар тхо, наькъа эша кхача а туристий поартал а ийца. Ги боалла мухь мел беза бале а, Iалама хоза-лах дог ца Iабаш, дегаш айденна, дIа-хьа бегаш а беш болхар кагийнах. Наг-нагахьа хьахозар Iоа, кIала, бердаша тоIадаь, аькха санна, увгIаш хьийдда доа-гIача ша санна шийлача Эсо ду гIар-тата.

Маьлха зIанараш лоам тIехьашка йоалаш латтар тхо Оалкама хьалкхача. Эса чIожера тIехьаранах баха юрт яр из.

— Укхаза цхьан сахьата салаIа юхасовца вай!? — аьнна, гира мухь Iобаьккхар тха экспедицена кулгалдеш хиннача Ахьмада. — Малх чубизале Эрша кхача деза, цига йоаккхаргья вай бийса. ХIаьта хIанз, хIама а кхьялле, шоай кога гIирсага хьажа массавар! — аьлар цо.

ХIама а кхьялла, гошка низ а Iоабь, новкъа къувларгбоацаш кога гIирс а нийсбаь, курткаш тIа а йийха дIахо даха тхо гIовттача хана, къулбехьенгахьара Iаьржа морх гучаьлар. ХIаьта, юртал ара а даьнна,

ди тега тѣра бухь дѣабихьача санна хьарца, замо тишгъяь лаьтгача гѣлага а хьежа Цѣрха тхо кхьача сѣгале кьайлаьккхар морхаша. Йоачан хургхиларах шеко яцар. Сухалбир оаха. Тхоца хиннача зѣамсага Урусхана сѣгала хьал а хьежа аьлар:

— Дѣахо ца а долхаш укхаса чьатараш Јотоха вай? Итт-пхийтта минот яьлча тѣхьа хургда, кхьиметтел гаьна кѣальотта а кхувргдац!

— Укхаса кхераме я, ѳоачана хиша Јохьоргда вай, чьатараш а тѣхьа, — раьза хиланзар Ахьмад. — Лоама тѣара Јодоагѣача укх зѣамѣгача тоатолгах бѣарчча хурхал хургда, ѳоачан ловзаяьлча. Гой хьона, гонахьа мел яда гаьнаш? Йоачана хиша Јоенай уж. Фуннагѣа хуле а Эрша кхача деза вай!

Тхьамадас яхар дергда вай, аьнна, хьалдоладелар тхо. Шаьрача водаш санна атта бацар дѣахо бода никь. Урхенаш а мухалеш а ѳолаш, Эса ѳисте гѣолла голаш а етташ бодар из. Кѣлометр гаргга Цѣрхара магѣа даьлча догѣан доккхий тѣадамаш доладелар. Цу сахьате шелъелар. Догѣах хьулавала а е чьатар Јотоха а моттиг яцар, шишша саг уллув отталургвоацаш сов готтига бар никь. Цѣрха чьатараш Јо ца тега дагахьа дехкеваьннавар хѣанз хѣаравар. Баьд а ѳийрза, дѣа-хьа ѳистхѣла а денал доацаш, ги боаллача мишьо хьацар тѣадаьккха, цкьа урагѣа додаш, тѣаккха мухалех Јочулесташ, лакхача ѳоархѣаша кьайла-даьккха дола наькьа такилг халла мара ца гуш долхар тхо. Деррига лоамаш а гонахьа мел дар а малхо лотадѣа санна сѣйрдадоахаш цѣаьхха тѣоа сегар. Хьун бовхьаш сеттадеш мух баьлар. Кьарс-кьарс яхаш каг а еш, гаьний ткьоврош чуахийта ѳолайир Ја-лама низо. Лоамаш лелхаш санна тата деш ди техар. Сѣгалара хий цхьанне Јочумохкадѣа санна хетѣйташ чѣоагѣа ѳоачан хьайра. Догѣо тѣоадабаь таш кувгашта кѣала лувжаш, дѣавохалацар. Цхьаннахьа а хьулада-ла ѳиш ѳоацаш цу туржагѣа кѣала дисар тхо. Цѣаккха бѣаргаьйна а е ювцаш хеза а дацар тхо цу сайран лоам чу хиннар мо ѳола ѳоачан. Геттара Јолохьеннаяр

морхаш. Гонахъа мел дар цхъан юкъа лотаденна, бIаргашка ала бетташ санна хетийташ, хъуна тIагIолла чакхлелхаш тIоа согар. ТIаккха бIаргашка боад тохаш Iаържлора гонахъара хъу. ВIалла юха ца социйташ эзараш йоккхий топаш етташ санна, ди къувкъар. Гарре эгар лаятта.

ЦIаьхха юхасецар хъалха водаш хинна Ахъмад. ТIаккха тха а юхасаца дийзар.

— Юха хIана сецар хъо, Ахъмад? — цIогIа техар цхъанне.

— Кхы дIахо гIа баккха йиш-м яц! — аьлар тха тхъамадас. — Цкъа-дале хIама бIаргагац, тIаккха хъалхашкахъа лакхера Iочуухача хиво ду таташ а хъахоз. Бусйоагорг йий цхъаннега а?

Бера бе луш фонарик дIакхаьчар хъалха водачунга. Цхъабакъда, цо а хайра сердал яланзар. ЛаърххIа тхона долча гIулакха санна, тIоа сегар. Цхъан лоаццача юкъа цо енна сердал кхоачам болаш хилар: Ахъмад латтачара цхъа пхи метр хъалха доккха ор даьккха догIан хиш Iочуухар лакхера. ТIехвала воларах баьдеча хIама хургдолаш дацар. Тха гIулакх кхы а воча даьлар.

— Фу ду вай? — иккхар согара.

— Йоачан саццалца укхаза сабар ца дой даргдац! — аьлар Ахъмада. — ХIанз воаш даьккача новкъа юхадаха а кхераме да.

Из цо аьлча, кхерам чубессар тха къонача дегашка. Цхъан минота мух лаьгIбелча, шаьра хъа а хозаш гаьна доаццаш Iимадаш яьлар дуIах кхераденнача цхъан аькхага. Гаьнаш теда аьнна хъаййца цхъа зIамига диг мара, герзах хIама дацар тха кара. Де хIама дацар. Ги боалла мухъ Iо а ца боаккхаш, вIаштьоххе а теIа Iолохвелар массавар. ТIоададаь, шелденна, гарренцахъ эгаш сахиларга даьлар тхо.

Сахулаш латташ сецар догIа. Цо лувчаяь къоагаьяча хъун тIара Iи хъалъаха яьлар. Кхийтта боагIача малха зIанарашта кIала массе тайпа бесашца лепаш, лоаман довкъаш тIа сигале миссел доккха тIий хинна

селаГад эттар. Тамашийна мерза а цІена а дар Гуй-ранара фо.

Мадаггара лахача, цІи хьалъювза екъа цІилеторг кораянзар. ТІаьда барзкъаш Іо а даьха, уж Іайда а Іайда, малха кІала докъадалиита Іодехкар оаха. Дерзандаьлча кхы а шийлагІа хетар. Цудухъа дІоахдалара вІаши хьерчаш, гІараш еш тхо доахкаш, лакхера цхъа хІама чужежача санна тата даьлар. ТІаккха цунна тІехъа лакхера цхъа саг кхайкаш санна хетаделар. Лувкхеро юхаера из оаз. Шевар из фуд ца ховш, цецваьнна лакхе хьалхъежача дІатийра. Юха а кагъеча гаьна тата даьлар лакхера. Хьалхъежача, цхъа бІаь метр тхона лакхехъа чхара тІа яьГІа га каг а яь, из дІаувзаеш ча йоаллар. Тхо бІарга а дайна, ше кагъяь хъаяьккха га лостаяь чуьйтар цо. Тхона тІагІолла дІа-яхар из. ГІадъяха мухъ баьлар чанага. ТІаккха, кхосаенна вож га а лаьца, шек йоацаш, урагІъяхар. Кхы цхъаьккха минот ялале шийна новкъа кораяь муръенна гударг лостайир цо тхогахъа. Цунах тоам хинна, юха а мухъ баьлар цунга. Иштта ше къайлаялалца тхона хІамаш чуетташ, цунах сакъердам хулаш яхар тха ча. ХьалхагІа кІезиг-дукха кхераделар тхо, тІаккха цо леладедох кхийтача, тхона а сакъердам баьлар. Из къайлаялалца цунна тІехъа а хьийжа, дІахо оахаша дергдолчун уйла йир оаха. Цхъабараша воаш даьхкача гІолла юха а даха, Іармжера Хьуле бодача новкъа гІолла гІо вай йоахар. Цхъабакъда, ишта дахача дукха ха йовргъяр тха, тІаккха атта дарий юха а даха, Орджоникидзера Іарамхе а кхаьча, иззал боккха го баккха? Цудухъа фуннагІа хуле а Эса чІоже гІолла чакхдала лаьрхІар оаха.

Сихха хІама а кхаьлла, тІаьда доллаше а барзкъаш тІа а дийха тхоай никъ дІахобихъар оаха. Бийсан дехъадовла тхо ца дихъа ор сел доккха а дацар хІанз. ДогІа сецачул тІехъагІа цу чу гІолла Іоиха догІан хиш а лаьгІденнадар. Ора тІех а даьнна наькъа тІакилгах дахар тхо. Иттех минот никъ бича гола а теха, Іочуластар из. Укхазара шаьра хъагора йоачана хиша

низ бенна, Ёарчча хенаш Јодахъаш, бирсенна доагІа
Іаѣржа Эса. Цу тІа вугар тхо доагІаш хиннача наѣ-
кѣа такилго. Цхѣабакѣда, из кхоачалуча тІаѣ метта
ши хѣокха мара багІаѣар. ТІий Јудихѣадар хиво. Безам
бале а беце а лоаман лакхача дукѣах тІехвала везаш
дар гІулакх. Цудухѣа шорттига, саг кѣайлавоаккхаш
ѣолча лакхача, листача ѣоархІех, хѣуна юкѣе гІолла,
лоама эггара лакхагІа дола дукѣ а хержа, хѣалтІадов-
ла доладелар тхо. КІалхара лоабат, дІа ца вохалуш,
лужар, хѣахѣкхалуча тІаѣдача ѣоархІаша кхы а
тІоадавеш хала бар из никѣ. Цу тІа саготдора горашеи
зІокмозашеи. Делкѣа ха хулаш латтар довкѣа тІа тхо
даѣлча. Бокѣонца тхоаш мичахѣа да ца ховш тувладе-
лар тхо. Карта хѣадийллар оаха.

— Эса кѣулбехѣера кѣилбаседагахѣа Јодода, —
аѣлар Мухѣмада. — ТІаккха, вай Эса ѣистера малхбу-
зенгахѣа латтача довкѣа тІа даѣннад. Ер карта нийса
дале, укхазара массек километр кѣулбехѣенгахѣа
гІалаш хила еза, хІаѣта малхбузенгахѣа — Бартбос.

Дика турмал яр тхога. Турмал чу го баѣккха
хѣежа эттар массавар аргІа-аргІагІа. Кѣулбехѣенгахѣа
листа хѣу мара хѣагуш кхы хІама даѣар, хІаѣта малх-
бузенгахѣа хѣежача цхѣа-ши цІа дагІаш санна хетало-
ра. Из Бартбос хила езаш яр. ДІа-хѣа барт баѣчул тІе-
хѣагІа гадоахарг кѣулбехѣе ѣолчахѣа даха лаѣрхІар
оаха, гІала кораярга дог доахаш.

Лакхе мух а хѣекхаш шийло яле а, тха барзкѣаш
сиха докѣадалар. Лоама ЈокІалдоладелар тхо, Ахѣ-
мада пхѣарсах даѣллача кѣулбага а хѣежаш.

СА БЕРАЛ

Дукха ха я са Даьци дІаяьнна, цхьабакъда, вІалла а дагар ца доалаш духьала латт сона цун хьамсара сибат, дог хьоасташ хьийжа ши бІарг, беркате кулгаш. Цхьа ший тайпара дар Даьце болар: кІезига оа Гора лешаш, аьтта кога астагІа лелхаш санна, лелар из.

Яцар Даьци астагІа, зІамига йолча хана денз Іомадаь хила мегар цо из болар. ХІара сага а ма хулий ше-ший болар!..

КІаьда, саг хьоасташ санна дар Даьце лер. Мел чІоагІа эгІазъяхача а тІачовхацар сона из, цхьабакъда, раьза йоацаш бІарахьежаца шод техача санна воагавора, аз даьча воча хІаманна со дехкевоаккхаш. ХІаьта а сиха доасталора Даьце дог, еррига вас дІайоаккхаш юха а со хьесташ хьежа долалора цун бІаргаш. ВІаши чІоагІа дукха дезар тхо тхоайла. Са берий вахаре йоккха моттиг дІалаьцар оаха цхьана яьккхача хано.

Даьй-мехка тІом чакхбаьннача хана диъ-пхи шу даьнна кІаьнк вар со. Низткъа дагайоагІа сона из ха. Хьал-торо во яр наьха. Кхы дикагІа дацар тхогара хьал а. Даьце массанахьара зигаш тийхка яр са цаІ мара йоаца батхараш даьхка хачи. Из а хІама дацар, бера ханара са деррига вахар ийрчадоаккхаш тха цІагІа во денадецаре: цІаьхха цамогаш а хинна елар са нана. Цу хана аз кхетадацар саг валар фуд. КІайча кисена юкье а елла, из кашамашка йихьача, дукха вийлхар со, мама чуйоалае, яхаш.

Из дІаяьлча, тхо кхоъ дисар: папаи, Даьции, сои. Папа, Іуйранна балха вахача, сарахьа со вижачул тІехьагІа мара чувагІацар. Цудухьа кІезига бІаргагора сона из. Даим Даьцеца цхьана хулар тхо. Хоза а дахар. КІезиг-кІезига ерзаш, ерзаш латтар нана дІаяларах са дега хинна чов.

Цхьан дийнахьа дукха нах гулбелар тханцига. Аз кхетадацар уж хІана баьхкаб. Сайранна берригаш а

чубахача цхъан гаргарча кхалсаго, ер хІанзчул тІе-
хъагІа хъа мама хургъя аьнна, ца йовзача кхалсага се
карахоавича, гІаггІе мухъ а баьнна, цун карара а ик-
кха, Даьци йолча веддавар, яхаш дувцар сох со кІез-
зига воккха хилча.

Папас доаладаь нускал юххъанца дика дар соца
а Даьцеца а. Бакъда, из тха цІагІа чудаьнна дукха ха
ялале, хувцавала волавелар папа. Хъалха, ше нускал
доаладале, фуннагІ ена а совгІата цхъа хІама яхъар
сона папас. ХІаьта балха ваха ца везаш цІагІа висача
дийнахъа соца ловзар. ТІехъ-тІехъагІа вІалла а со
воацаш мо мара теркалвацар, цхъайолча хана, са бехк
бале а беце а, хІама тохар. Даьцена тІачовхар, со цо
во Јомаву, яхаш. Духъала хІама алацар цунга Даьце,
из бакъвоацалга шийна ховшше а.

КІезиг-кІезига доалаш хийрадаьлар тхо папайца
а тІаккха цун нускалца а. ХІана аьлча, папайга
хъежжа вогІа хулаш латтар тхоца из а. Из къаьстта
ходелар сона, Баьталгири цо вича. Тха цІагІа мел
вар цу Баьталгирена латта везаш вар. Цун ага тІа
моза Јохайча а со е Даьци бехке хулар. Бийсан из
сомаваьлча Даьци гІоттаргъяр.

Јурре гІатте, цІагІа де мел эшар дора Даьце. Бож
беттар, доахан Јулага лоахкар, цІеношка цхъалхле
йора. Цул совгІа, тхо метта тІара гІовттале Іи хъалъу-
хаш латташ хулар цо тхона кийчдаь даахІама.

Аз а сайна могоча бесса новкъостал дора Даьцена:
сахилале ведда вахе хи тІара хий дахъар, цІагІа нув
хъокхар, колошк-икк цІенйора. Даьце Јомавир со Јур-
ре гІетта.

— Къонахчоа эхъ да малх лакхбаллалца метта тІа
керчар, — оалар цо.

Тхо хІама даа Јохайшача, Јохийца мосаш а йолаш,
набарах дийста бІаргаш дІа-хъа а кързадеш, яйя
хъаоттар са даь сесаг. ТІаккха, зурма санна, ле йола-
лора цун баге. Ше тІехъа гІаттара а бехк тхона ЈотІа-
булларгбар:

— Акхар сийсара «хар» делла наб мича яйтай со-

га-м! — яхаргдар мара хьалхашка, тхоца цхьан цІагІа ше иллача санна. Даьце ала-м оалар бийсан «хар», из а геттара кІаьдъелча мара алацар.

Цар фуннагІа шийга аларах, «хІа-а» аьле мара, кхы духьала йист хургьяцар Даьци. ХІаьта тІехьагІа цар шийна мел даь халахетар сога дувцаргдар. Царга духьала хІама хІана алац Іа, аьнна, аз шийга хаьттача, со мархІавелле жоп лургдар: «ЦаІ сатохаш хила веза е воккхагІвар е зІамагІвар. ХІаьта вай шиъ кхы даха моттиг йолаш дац».

Папа балха вахача, бахьан а даьккхе лоалаха яхача Хьабаьрцига йодар даь сесаг е дика шийна хІама а дна Іоюжар, Баьталгири тхьовсаве южаш санна.

Тхо Даьцеца цхьана дусар. ЦІагІа лостам баь яьлча, йоачІинг бе а делле, тха хьувза е цхьацца хІама тега Іоховра Даьци. Ше цхьацца хІама дешше а, шийна хеза сакъердаме хІама е йоІ йолаш бІаргадайнар дувцаргдар сона. Къаьстта дукха хІамаш ховра цунна паччахьа замах. ХІана аьлча, дукха зулам даьнна хиннад цунна а цар цІенна а паччахьа Іаьдалгара.

Николай-паччахьа дІавоаккхаш, дезал а болаш саг хиннай са Даьци. ГІалгІай мехка вовзаш а сий деш а кьонах хиннав Даьце да, Элбазар. Ше вувргвале а, харцлувргвоацаш, нахаца хьаьнала вахаш, денал долаш саг хиннав из. Къеча наьха бокьо яккхар духьа бІаьхийча нахаца дуккхаза кьовсам лоаттабаьб Элбазара. Даьци йоккхагІйола йоІ хиннай цун. Из а кьонгаш а ший оамал йолаш кхебеш хиннаб цо. Даьце дас оалаш хиннад: «ГІулакх ма леладелаш харцлувча нахаца, царна моллагІа а во хІама де эхь хетаргдац».

БІаьхийча нахаца даим кьувсаваларах, тийшача балхах бехк а баь, лаьца СибарегІа Іовахьийта хиннав Даьце да. Из Іовахьийта шу далале, империалистически тІом хьайнаб. Цу тІем тІа вийхав паччахьа Іаьдало Даьце цІенда а воша а. Цигара цІабаьхкабац уж. Набахта чувоалла да а кхелхав аьнна, хоам кхаьчаб царга.

Царех ийылха кхоачаш цун бIаргаш докъадалале, ГIалгIайче граждански тIом кхаъчаб.

Деникина кIайча эскара духъала эттай Даьцаьр юрт. Цу хана пхийтта шу даьнна, Iалаудин яхаш воI хиннав Даьце.

МоастагIа юрт яккха тIагIертача, цунна духъалваьнна хиннав топ бе йолла могоаргдола маIавар а кхалвар а. Ший да санна, дегIаца низ болаш, нийсархоел дуккха лакхагIа дегI дахъаш воагIаш кхелета зIамсаг хиннав Даьце воI Iалаудин. Цу хана даьккха цун сурт Даьце леладеш дар.

Наьха мел вар а моастагIчоа духъала эттача, шийвар соцаве мегадац Даьцена. Iалаудин моастагIчох лата вахача, Iе ца луш цига яхай из, бIухошта дIайха чIаьпилг а ийца.

Цу дийнахъа шозза тIалета хинна моастагIа юха а теа, човнаш яьраш довна юкъера арабоахаш, тIема кхоачам кийчбеш, окопаш йоахаш хиннаб юртахой, Даьци дIакхаъчача. Царна чIаьпилг дIа а денна, новкъостал де эттай из а. Iалаудина бIаргаяйнай ший на-на, цхъабакъда, наха хъалхашка эхъ хийттад цунна хъатIавена йистхила, хIаьта бIаргаш-м даим укхунга-хъа лекхаш хиннад.

Эггара тIехъа, цхъан къонахчун пхъарса яь чов ехкаш из йоаллаш, Iе ца луш хъатIа а вена, поатронаш йийхай цо чов яьча къонахчунгара. Герз кхы бе долла йиш йолаш хиннадац бIухочун кулг. Цунгара юхейиса поатронаш хъа а ийца, Даьцега шорттига аьннад Iалаудина:

— Мама, дIаяла, цIагIо, со хилча кхоачам ба укказа...

— Лоралелахъ, са кIаьнк, — аьннад цо, Iалаудин дIаводаш.

КхозлагIа тIагIертав моастагIа.

Вайбарел дуккха сов хиннаб цун низ. ДогIа санна моастагIчо шоашта герз тIалаьллача а, цхъа гIа тIехъашка бовлаш хиннабац юртахой. Цар човнаш ехка кхоабеш хиннабац кхалнах, царца Даьци а хиннай.

Кхоачалуча кхаъчай поатронаш. ГлалГай турпалий мугГараш лаьГлуш латташ хиннад. Хьалхарча окопа чура цхьанне доладаьд гийла илли. Цу илле оаз хьахезача, дегаш ураэттад блухой. Илли хьал а лаьца, гонахьа дувлача герза таташ ЈотоГадеш, еррига атаГе кхайкаеш тЕхьа аьннад кьонахаша. Кьонахий оаз хеза, моастаГла висар а эГазвахав, цар денало, сел чоаГла уж духьала оттаро кхы а бирсваьв из.

— Фу хоададе деза цу Јовдалча лоамарой! — цЈогГарч даьннад дорхбеннача царга. КГайгвардейций инарало амар деннад, йоккхий топаш етташ, юрт ЈошаьрЪе, аьнна.

Хьалхара ши йоккха топ яьлча, шалташ а яьха, ма даггара оалаш илли а долаш, моастаГчоа чухьийлхаб юртахой. Царна юкЪе хиннав Галаудин а. Даьце цу сахьате зийнав из. ХГаьтта яь цЈена гЈовтал а ювахаш, дас тЕм тГла водаш йита шалта аьтта бе а лаьца, моастаГчоа ведда тГаводаш хиннав Галаудин. Цун тЕххьара дов хиннад из. Шевар лийгав уж цу тЕм тГла. Даьцена тЕхьаГла, дов чакхдаьлча, кораваьв ший воГ. МоастаГий дакьашта юккЪе, дГла-хьа даха ши кулг а долаш, аркьала уллаш хиннав Галаудин. Юххе уллаш цЈеша йиза шалта а хиннай.

Уж шевар цхьан каша дГавеллав. «Цу дийнахьа кГайбелар са корта, — яхаш, дувцар Даьце, — вийначун гГайГла е, таьзет оттаде ха яцар цхьанне а, моастаГла юрта чувоалаш латтар, цЈеноех цЈи а етташ».

ТЈом чакхбаьлча, да-нана доацаш висача, ший веший воГаца, са даьца, яха хайнай Даьци. Са папа шийтта шу даьлча гЈоне кхеваьв цо. Тха цЈаГла цунах массане а Даьци аьле мара цЈи ца яккхарах, со а Даьци яха ваьнна хиннав.

Ена хьатГаеттар со школе ваха веза ха. Цу хана хГанз санна тикашка яцар портфелаш. Даьце брезентах тЈормиг тийгар сона. Наха барзкЪа, маьчи тийга ше даьккхача ахчах кьоалами, ручкеи, шаькЪа-лоатторги ийцар. ШаькЪалоатторги, ручкеи, тетради долча дешархочох цу хана чоаГла хьагар бераш.

Эрсий мотт низткѣа мара хаџар сона, хІаѣта тхо даѣхача юртарча школе эрсий меттала хѣхар. Цудухѣа кІеззига юхакѣехкар со, юххѣанџа школе водаш.

— ВІалла хІама а даџ, — аѣлар, цунах сакхийна-ча Даѣџе, — гІалгІай мотт дика ховџоа, моллагІа кхыча кѣаман мотт а Јомалургба, юха ма гІорталахѣ из бахѣан.

Даѣџе сайх бІуболийтар дарий а е эрсий мотт атта Јомалуш барий а хаџ, цхѣабакѣџа, массехк бутт баѣлча сай новкѣосташта тІехѣа џа вусаш деша ваѣлар со.

Урокаш Даѣџеџа цхѣана йора оаха, дийша еџе а, Даѣџена џа ховш, цун хѣаѣкѣал дІа џа кхоачаш хІама дий-хѣогІ, аѣнна, хетар сона. БІаргсаѣнаш мерий бухѣа тІа а дегІе, дийллача книжкага хѣеџаш ягІаш дукха ха йоаккхар џо. Сога хоаттаргдар ери-ери алап малагІа да. Жѣп дала сона хайџа, сийрдайоалар цун юхѣ, гІадѣяхе...

— Дешар — дуне довзар, џа дийшар — воккха Јовдал, — оалар џо дикка книжкага хѣеџаш ягІачул тІехѣагІа... — Дешалахѣ, са кІаѣнк, дешалахѣ, дешар хѣаѣкѣал да хѣона. Пачџахѣо тхона яла тиганзар из боџо.

Цкѣа Јодийшар массехказа кердадоаккхийташ юхадешийтар сога Даѣџе. Соџа цхѣана дукха алапаш Јомадора ше а. Ши алап даим тувладора Даѣџе: «П»-и «Н»-и. Мел аз кѣахѣегарах, хІама хилаџар, уж алапаш маџа мишта язде деза дух тІа яла магаџар цунна.

Дешар-йоазув џа хой а, вахарџара дукха хІамаш ховра Даѣџена. Масала, баѣџай дарбан кѣайленаш дика йовзар цунна. МалагІа, фу дарбан буџ, маџа тІа-йоал, цунах малагІа лазарах фу дарба хул, цунчул дикагІа сага хаџар тха юрта. ВІаѣсти яѣлча денз гуйренга кхаччалџа, лаѣрххІа хѣунагІа а џонашка а ухар тхо, дарбан баѣџаш гулѣе. Уж йокѣа а еш хІара-яр ше-ший тІормига чу ехкар џо. Ер дийхка лазарах, ер жомарий лазарах, ер кер лазарах, ер пехкий лазарах я яхаш, хІара баѣџа, дарбан хѣисап а деш, џІераш йоахар Даѣџе. Нагахѣа санна унахџоа уж эшаш мот-

тиг нийсьелча, цунна мел еза дІалургъяр, царех хІама дІа ца дехаш.

Дукха хІама бІаргадайна, хало Іайша, наха сий деш саг яр са Даьци. Вахара халонаша а балаша а цун са кхоачадича санна а хеташ, сай, бера, хъаькъл дІа ма кхоачча цунца дика хила, халахетарех из лорае гІертар со. Цъхабакъда, сона хийттача беса кІалйиса, денал дайна саг хиннаяцар са Даьци. Къонахел а денал долашагІа из йолга гучадаьлар массанена а тха цІагІа цхъа хатар иккхача.

...Ахкан дІайха денош латтар. Тха юртар нах кхай тІа балхаш деш бар. КІа чуийца мукъадаьнна кха лотадаьдар механизатораша. ХІара шера дора цар из, гурахъа дувча ялата лаьтта кийчдеш. Из лотадича, ялат чуэцача хана Іолегадаь кІи канаш лохъаде ухар тхо Даьцеца, хІана аьлча кье дар ялат цу шерашка массанена а. Карточках мара телацар маькх. ХІаьта оаха шинне бІарччача дийнахъа къахъийге, йиь-пхиь килограмм хиллал кхерза кІа гулдора. Тхо санна юртар кхыдола бераш а истий а ухар из лохъаде.

Иштта цкъа цхъан дийнахъа тхо юрта йистте кІи канаш лохъадеш доакхача хана, сов дукха Іовийрза ваьлла букъ лаза а баьнна, хьалнийсвелар со. Хьалнийслуше а, тхоай юртагахъа дІахъежар. ЗІамига волаш са оамал яр, юртар араваяьлча, юха а хъаже, дуккхача цІеношта юкье тхоайдар лохаш. ХІанз из дагадолаш хьалнийс а венна, бІайха хъежача маьлха кулг духъала а хъекха, юртарча цІеношта юкье тхоайдар лаха эттар со. Хала дацар тха цІа хъалаха, хІана аьлча, лакха кхо миша ягІар цунна хьалхашка. Со Іохъежача, мишашта юкьера хьалъуха кІура зийра аз, цигахъа Іоудаш бар юрта биса истий а бераш а. Тохаделар са дог. Сайна юххе Іойийрза йоаллача Даьцега цІогІа техар аз:

— Даьци, вай цІа-м дац из доагар?

Аз пІелг тІахъекхача оагІорахъа Іо а хъежа, катеха юхе лаьтта гали хъаййцар Даьце.

— Жи, вадалахъ, — аьнна, Іохыйдар из, терка а теркаш. Цул хьалха а ваьнна Јоведар со а.

— Ва, оарц дала! — цІогІа техар цо.

Кхай тІа болх беш баьхка нах а болаш тхо дІа-кхайчача, бокъонца доагаш дар тха цІенош. ЦІи йоае гонахъа хий дацар. Из гаьннара кхахъа дезаш дар. Шо-шоай цІеношка хинна хий, яьннача цІерах дІа-дийтта кхоача а даь, шоаш фу дергда ца ховш латтар нах. Царна юкье гуш яцар Даьци. Из лохаш, царна бІарахъежаш со латташ, цІаьхха наьха цІогІарч а хеза, юхахъежар со. Баьталгири мархІа а воаллаш, доагаш латтача цІеношкара едда арайоарІа Даьци яйра сона. Лотаеннаяр цун коч а керта тІара йовлакх а. Баьталгири ювргІана юкье воаллар. Из цхьан кхалсагага дІа а венна, наха цІогІарч детташе а юха чуедар Даьци доагача цІагІа. Цун денало дог ураоттадаь тха юртараша ши кьонах а тІехъаведар цунна.

— Даьци! — аьнна, цІогІа иккха, со а дІаведар, цхьабакъда, цхьа низ болча кулгаша лаьца юха-сецар со.

Массехк минот яьлча текхаеш са даь сесаг цІагІара араера цхьан кьонахчо, цунна тІеххъа Даьци а ера ара цхьаькха кьонахчо. Цул тІехъагІа, цхьаццанахъара лотаенна йоагаш йола тха метта поартал а кхыйола хІамаш а кІалхаръяхар наха. ХІаьта цІенош даьгар, цІи йоае низ дІа ца кхоачаш.

ТІехъагІа гучадаьлар цІи ялара бахьан. Тхо цІагІара арадаьлча, занавескашца кораш дІа а кьайла, наІарах чІуг а елла, Баьталгиреца Јойижа хиннаяр са даь сесаг. Сомаваяьннача Баьталгире, цІилеторгаш хьа а ийца, пешка юхе илла дахча лотадаьд. ЦІи ма яьланге а, кхеравенна, сои Даьции уллача цІагІа чу а иккха, маьнгена кІала лечкъав. Корах чуяьлча, кІаьнк кора ца воагІаш лелаш лотаденнад Даьцена тІера барзкъаш а. Јоххера а ший маьнгена кІалара кораваьв цунна из. Баьталгири ше араваьккхача, нус дагаехай Даьцена. Из лаха эттай из. Маьнге тІа Јо-йижача тхьайса, кІуро сакхетам чура яьккха уллаш

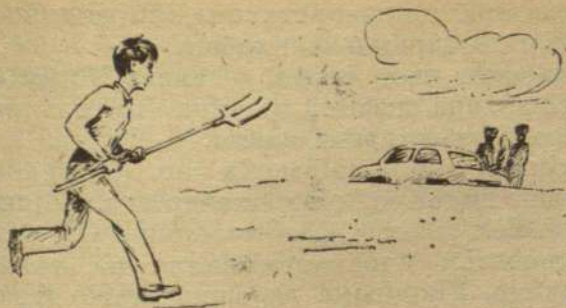
хиннай са даь сесаг. Из араяккха дагахьа шозлагIа Даьци чуедача, тхов тIара боагаш латта бекьа чу а бежа, кертах кхийттаб цунна. Даьци ежай. Цига тIакхьача кьонахчо араенай из.

Даьценей даь сесагаи чоагIа човнаш яьяр. Шин бетта, лай-боал яхаш, больнице баьдар уж. Даьцегара хьал халагIа дар. Йоагаярал совгIа, кертах кхийттача хIамо, из яргIоацаш, чоагIа чов яь хиннаяр цунна. Сакхетам чу ца йоагIаш дIаяьлар Даьци. ХIаьта даь сесаг йийрзар.

Иштта, яхаш санна, ялар а наьха духьа хилар Даьце. Ше а кIаьнк а кIалхарабахар мишта хиннад хайначул тIехьагIа, чоагIа хувцаелар са даь сесаг. Цунна чоагIа новкьа хетар йоккхача сагаца ше лела-яь харцо, тхох саг Даьце цIи йоаккхаш йистхилча, елхаргьяр. Наха хьалхашка моттийтара а доацаш, бо-кьонца из халахеташ цо делга хайра сона, цхьан дий-нахьа Даьце каша тIа тхо дахача. Шийна кьинтIе-ра ялар дехаш, чоагIа мухь бетташ елхаш, дукха ха-яьккхар са даь сесаго. Халла чуйигар аз из.

Даьци дIаяьлча денз, ший берашца санна, чоагIа дика хилар соца даь сесаг.

Даьци цIаккха дагарьялац сона, са кер чу, аз леладеча гIулакхашца, са вахарца ях из. ЧоагIа накьа-доал сона цо со зIамига волаш даь хьехараш. Дук-кхаза лораваьв со цар воча, наьха дог кхардарг-долча хIамаех. ДIахо йодача хана а лоравергва.

Мангала ха тӀехйоалаш латтар. Ши кӀира совгӀа ха яр ИбрахӀима да Къарамсолта ший бригадаца лоам йол хъакха ваха. Совхоза юкъарча хъайбашта доакъар Ӏалашдеча механизированни комплексни бригада бригадир вар из. ХӀара шера, ахка хъатӀаэттача, кӀираш а бетташ а доахар цар бригадо лоаман доккъашка йол Ӏалашъеш. ХӀаьта цӀен хъайбашта эшача доакъара ИбрахӀима Ӏалашо йора. Дахача аьхки цо хъакха йол Ӏанна теар цар хъайбашта. Да а нана а раьза дар цунна из бахъан.

ИбрахӀим воккхагӀа вар цӀен дезалхоех. Цул зӀамагӀа волча шин вошаси йишаси доккхал дора шоай вешех, низ болаш, юртарча бераша лоархӀаш, сийдеш из хиларах. Школе а дикагӀа дешача дешархоех цаӀ вар из. Дас ала ца дезаш цӀенна эшачун йоакхо йора ИбрахӀима.

Массехк бежан леладора ИбрахӀимар. Царга хъажа а кхоавора из. Гурре а доахан а дийтте, ферме балха йодар цар нана Марем, цӀенна доал ИбрахӀима дора.

Цу ахкан деношка, сайран уж пхьор дуаш багӀаш аьлар нанас:

— Шун да а вац цӀавоагӀаш, мангала ха тӀехйоа-лийте аьла вай фу дергда-м хац! Юрта мел вар цонаш-

ка мангал хъакха араваьннавар дахача кIирандийна-хъа, хIаьта вай-м цхъа паркх а хъекхабац.

— Сагота ма хила хьо, мама! — аьлар ИбрахIима. — Кхоана тIеххъара экзамен дIаенна со ваьлча, йол-м азеи Iийсаси хьокхаргъя вайна.

Iийса ИбрахIимал кхо шу зIамагIа вар. Ший воккхагIа волча вошас из аьлча гIадвахавар из. ХIана аьлча, хIанзалца йол хъакха вахийтавацар из, зIамига ва яхаш, цул совгIа, доаханга валла а тоьал кIордадаьдар цунна. БIарччача деношка атагIа шоай доаханга воаллар из, цар юрта Iул даккхацар. ХIаьта хъайбаш — хъайбаш да, царна тIехъа бIарг локхаш ца хилча, наьха бешамашка чулелх уж. Царна тIехъаадрах сайран маьже хьоа ца луш кIаьдвенна чувоагIар Iийса. Цудухъа бIаргаш сийрдадаьнна, воккхагIа волча вешийгахъа а вийрза, сихвенна хьаттар цо:

— Дукха ваха, са вошилг, Iа бегашта-м яхац?

— Яхац! — великъежар ИбрахIим. Йол хъакха ата да аьнна хетий хьона? Раьза вий хьо соца ваха?

— Даьра ва, — гIадваха ураийккхар Iийса, — хъаштдале бIарчча ахка-м доаккхаргдар цига, цу Iаьсашта тIехъа ца ада. — Шевар велавалар Iийсас аьначох.

— ТIаккха вай доаханга мала хьожаргва? — хьаттар нанас, бегаш беш.

— Iалихан хъажа мегаций! — сихвенна жоп делар Iийсас. — Со шин ахкан лийннавар царна тIехъа, хIанз аргIа Iалихана я, — пIелг тIахъекхар цо зIамагIа волча вешийна.

— Мама! — йистхилар ИбрахIим. — Оаш вохийтаре механизаторий курсашка деша гIоргвар со укх гурахъа, алал вотега.

— Ай, ва ИбрахIим, маршкаш, итт класс йоаккхаргъя яхаш ма варий хьо, хIанз хийцар Iа хъай уйла! — аьлар цецъяьнна нанас. — Соахка-м институт ювцаш вар хьо, хIанз из училища мишта дагаехар хьона?

— Тракторист хила безам ба са а соца деша ва-

Гача Ахьмада а, — нана ше яхачунна хьатІайоалае гІерташ хьеставала волавелар ИбрахІим. — Училища яьккхача кІеззига болх а баь, тІаккха безам хуле дІахо дешаргда оаха, хІаьта итт класс яккхарга хьий-жача тхоаш институте деша дІаотталургдий а мича хов.

— Из хьа да цІавеча дувцаргда вай, — кулг лоста-дир Марема кхы ше фу аргда а.ца ховш. — ХІаьта хІанзарчоа, — аьлар цо, — экзаменаш дика дІаяла хьажа хьо!

Экзаменаш дІалуш дика аьттув баьлар ИбрахІима. Массехк ди даьлча бархІ класс яккхарах дола тешал хьаййцар цо. Дешарах мукъаваяьннача хьалхарча дий-нахье а мангала кийчо е волавелар ИбрахІим. Эг хьекха ирабир соахка денз кулг ца тохаш илла мангал, цун тишденна ко хийцар, йолхьинга керда Іерж ел-лар, шода кийчдир.

Гуйран сецца бож бетта ферме йодача шоай наьна-ца цІагІара арабаьлар уж. Царца цхьана араваьлар Іийсай метта доахан доажаде вода Іалихан а. Ибра-хІима ший даь мангала кий тІатуллар, хІаьта соахка цо лелаяь тишайр Іийсайга тІатиллийтар. Юрта йисте дІа-хьа къасташ, нанас аьлар царга:

— Ди лакхделча цІадувлалаш, бераш цхьаь да вай. Хьо, Іалихан, дика хьажалахь вай доаханга.

Хоза йийкха ера ахкан Гуйре. Дог ца Іабаш цІенеи боарам боацаш мерзеи дар лоаман довкъашкара хьау-ха шийла фо. Хьалбоалаш латгача маьлха зІанарашка къегар тхиро тІоадаьй листа буц. Маьчеш Іо а яьха, кувгаш берзан атагІа ІокІалдоладелар бераш. Иштта лоацагІа бар цонашка вуга никь.

Укхаза кхы а хозагІа дар сурт. Зиза тега хозбаь баьццара кІувс хинна уллача бай тІа дажаш, мекьо ког боаккхаш ІокІалдовлаш латтар доахан. Тхир до-къадаланза уллача ховхача баьца тІа гІолла водаш кІаьдагІа а аттагІа а хетар. Наг-нагахьа Іокхайде ко-мар а кхоаллаш воагІар Іийса. ЦІийеннача комарца безам бар ИбрахІима а, цхьабакьда, комараш бахьан

хъевала безам бацар цун. Ди лакхделча халагIа да мангалца болх бе. Из ховш вар из. КIезиг-дукха шийна тIехъависа воагIача вешийга юха а кхайка болар сихдир цо.

Ка бола ялаташ дIадийнача кхашта юхе, гувнаш а долаш айенна моттиг яр. Цига яр ИбрахIимарна йол хъакха кIеоастаяь цонаш. АтагIара кхашка вугача новкIа гIолла вахача ах сахъата никъ бе безар берий. НаькIа дехъеи сехъеи, лаьгIо хъекхача миша кIала форт мо теркаш латтар кхъача мукхеи кIинеи кхаш. Тракторийи ялат хъокхача комбайнийи таташ хъахозар гаьннара. Сихденнадар ялат чуэцара балхаш.

Цонашка дIакхъача соакха ше хий мала ихача хъастага хъажа вахар ИбрахIим. Уж болчара цхъа бIаь метр мара хургIоацаш, берда кIалхара бухбувлаш бар из. Из лекIаб е лекIабац хъажа безам эттар цун. Соакха денз цун хина чам бовнза вар из. Ваха цига дIакхъача хIама хувцаденнадацар — соакха ше хиннар бар хъаст. Из бухбувлача цхъанне чхара тIа куришка йитаяр, хетаргахъа, хий мала безам эттачоа лаьрхIа. Дагахъа из йитачоа баркал а аьнна, Iокхайда хъа а ийца хих хъалйизар цо из. ТIаккха хина чам боаккхаш, шорттига кIург а беш, еррига дIамелар. Лоаман шовда дIамелча, ший низ тIакхийтача санна хийтар ИбрахIима. КIаьдвалар дIа а даьнна, хаххе дайделар дегI. ХIанз болх дIаболабе мегаргба, шийца хинна шуша хих хъал а йиза, сихача боларца шоаш сайцача цхъа йоккха га ягIагахъа дIавахар из. Кхача чубола тIормиг гаьнах хъал а элла, бай тIа Iовижа, Iоа кIала бIарг ма кхоачча уллача ялатий аренех зем боаккхаш уллар Iийса. Iалаьмате хоза дар укхазара Iохъежача гуш хинна Iалама сурт.

— Жи, Iийса! — аьлар ше дIатIакхоаччаше а ИбрахIима. — Ха дIаюхийт вай, сихха болх дIаболабе беза. Хий мала хъайна! — хи шуша дIакховдайир цо зIамагIа волча вешийга. ТIаккха мангал ги а белла

шоай донашкахъа дѣаволавелар. Хѣаѣта Гийса, шуша бата юхъига тѣара ца йоаккхаш, еррига из дѣаменна ваьлар. Сел хъогвенналга а дацар цун из, хъаста тѣара хий хоза хилар дар.

Ибрахѣма говзача мангалхочо санна хъокхар мангал. Дика ирбаьча цунга, из массаза лостабу зов эккхийташ, ховхача, эрий тѣаяьннача баьцийи зизайи бѣарчча цѣов божар лаьтта. Из зов хозденна, атта а сиха а вошас лестабеча мангалга хъежаш латтар Гийса.

— Из-м сона а ховргдар, со-м цхъа йоккха говзал эшаш болх ба мотташ ма варий из, — йоахар кѣаьнко ше-шийца. Воша кѣаьдваларга хъежа лаьрхѣар Гийсас.

— Ховргда-кх тѣаккха аз из мишта хъокх! — йоахар цо дагахъа. Цхъабакъда, коч бокъонца тѣоадаеш хъоцар даьннадале а карара мангал Гохецаш бацар вокхо. Цхъа мугѣ а бихъа юхавийрза воагѣар Ибрахѣм. Гийсайна хѣанзарчоа де хѣама корадагѣацар. Цудухъа комараш лаха эттар из. Массехк гѣа цо боаккхаше а цун когашта кѣалхара, ер цкъарчоа кхеравенна юстара а эккхийташ, сиха ткъамаш а теа цхъа оалхазар гѣеттар. Овкъара бessa а къоарза а яр цун бедараш.

— Оалхазар! — цѣогѣа иккхар Гийсайга. Цунга сѣгала хъал а хъежа, из юха лаьтта Гохъожжаше а дѣахъа яйдда йолха цун кѣоригаш зийра цо.

— Цѣир-цѣир! — яхаш сѣхагѣа листача баьцалла дѣахъулаяла гѣерттар уж. Царна малагѣчоа тѣехъаваргва ца ховш из латташе а, го а баьккха ер латтачара пхийтта-ткъо метр мара хургѣоацаш Гохайра оалхазар. Из лаца аьнна цунна тѣехъаведар Гийса. Мичара! Гаьна дар цунна хетар. Из хъатѣакхоаччаше а кхы а дѣахо а даха Гохайра из. Цѣгахъа ведар Гийса. Тѣаккха вож юха а гѣеттар, цхъабакъда, цу моттигера гаьнадаьнна дѣадодацар.

Оалхазара тѣехъауда ший воша бѣарга а вайна велавелар Ибрахѣм.

— Дѣавала, хѣама хургдац хъа! — цѣогѣа техар цо

цунга. — Акха котам ма йий из, хьога ше лоацийтар-
гьяц цо. КЮригаш хила еза цун укхаза цхьаннахьа
дІалечкьа.

— КЮригаш-м со латташе а когашта кІалхара дІа-
хьа яйдар, хІаьта ер-м со Іехавеш лел мерий кІала Іо а
хувшаш, тІаккха юха а гІетташ.

— Цудухьа ях аз а! — велар ИбрахІим. — Ший
кЮригашта хьо тІехьа а ваьнна, уж хьога ца лаций-
тар духьа ду цо из.

Котам ше лоацаргхиларах дог а дилла вешийна
тІавахар Іийса.

— Хьажалахь хІанз, — аьлар ИбрахІима, — ший
кЮригаш цо сиха хьа мишта лох.

Из цо аьнна дукха ха ялале вІалла укхаза ца хил-
ча санна баьцалла кьайлаяьлар акха котам. Цецваь-
лар Іийса из мича яхар ца ховш. ХІаьта ИбрахІим
юха а велавалар, бІаргаш дІа-хьа а лекхаш латта ший
воша бІаргавайна.

— Лаха Іа, дикка лахалахь! Из-м ший таьлми хьа
а корадаь, вай кьамаьлаш деш латташе а, дІаяхай
хьона.

— Хьона сенах хов из? — йистхилар Іийса, вошас
ше футтарварах раьза а воацаш.

— Хов! — жоп делар ИбрахІима. — ХІанз хьо
санна цхьан хана иззамо йолча котам се тІехьайд-
дандаь. Цу хана воте сайга из аьлча тийшанзар со а,
цкьа бІаргаголцца. Бакьда, аз-м кхы сайна из котам
лоаца а ца янна, борц чу а билла боанг оттаяьяр
цхьан сайран вотеца цІадолхаш. Іуйран тхо юхадаьх-
кача акха котам ягІар боанга чу, хІаьта цун кЮригаш
«цІир-цІир» яхаш, юхера дІа ца йоалаш боанга гона-
хьа кхестар. Тхо шиь бІаргагушше а яйдда баьцалла
кьайлаяьлар. Хьалаьцар аз котам. Цун когах йолла
тІирг лаха со велча, воте дІахеца а аьнна дІахийцар
аз из. «Нана-котам йоацаш йисача кЮригаш йовр-
гья», — аьлар цо сога. Аз дІахеццаше а ший кЮригаш-
та тІехьа яхар акха котам. Тхона бІарга а гуш цу
миноте уж хьа а лаха, баьцалла кьайлаяьлар из. Цу-

духъа ях аз хьога, вайга зехъа ха а ца йоаяйташ, йита из котам.

— Сога Ia мангал хьа-м кхачийтац! — аьлар Иийсас, ше раъза воацилга дIа а хойташ.

— Хьаволле хIаьта, ер ба хьона, дIаэца! Ховргдакх вайна, Ia фу ду? — аьнна, мангал дIакховдабир ИбрахIима. Майрра тIа а ваха, гIадваха бIаргаш къегаш хьайцар из Иийсас. Тхьовра ИбрахIима из лестабеш атта а шийна булургболаш а хетар цунна болх. Цхьабакъда, мангал бе а белла, из массехказза лостабича кхийтар, шийна хийттар гаьна долга. Цо фу ду хьожаш латтар ИбрахIим. Массехк шу хьалха ше эггара хьалха мангал бе белла ди дагадехар цунна. Дас дIа а хьокхаш цу дийнахьа массехк мугI бихьар цо. Кулгех ахкараш даьнна, кIаьдвенна вале а гIадваха вар из цу хана дас ше мангал хьакха Iомаваь.

XIанз вешийна бIарахьежаш латташ цо зийра кIаьнка мангал харцахьа лестабелга. Ко сов лакха лацарах лаьттаха чуухар мангала бухь, баьца тIагIолла дIаухар дитт. Цунах къа а хийтта дIатIавахар из. Хьацар Iоухаш, веррига цIийвенна воаллар Иийса.

— Хьовкхал сога, аз дIахьокх хьона, укханца болх мишта бе беза? — аьлар ИбрахIима. Мангал веший бера хьа а ийца, цхьа йоккха говзал йолча, дуккха хIама бIаргадайнача воккхача саго санна, хьехар деш Iомавора цо ший воша мангалца болх бе.

Ди лакхдаллалца чуийнна болх беш даьккар бераш цонашка. Иийсас дIалаьрхIача, ткъаьннел совгIа мугI баьккхабар цар, хIаьта царех биъ-м цун бар. Хи чура араваьлча санна тIаьда дар ИбрахIима барзкъаш. Хьацара Iатташ йоахкар цун кочах. Ии деш йолча дака кIала хIама даа лаьрхIар цар. Иийсас ведда ваха хьастара хий дера.

— Дика болх банзарий вай тахан? — аьлар цо вешийга, цу юкъе ший дакъа хиларах дог ай а денна. — Мангал ца а бахьаш, ер шода вай сенна дера а хац, укханца де хIама ца хилча? Юха йист ца хулаш, коч тIера Iоаккха гIерташ воаллар ИбрахIим. ДегIа тIале-

та коч пхьошашкара Йойоаккхалацар. Цунна эГаз а ваха :

— Сов къамаъл ца а деш, дГаозадел ер пхьош, — аьлар цо Гийсайга. Вокхо пхьош Иооззаше а Йоялар коч. ПарГатваьлар ИбраХим. — ДГахойодача хана а да хьона, — аьлар цо Гийсайна хьехар деш, — хьалхаГа йол хьакхе Иоулл, тГаккха из маьлха кГала йокъайолийташ кГира доалийт. Цул тГехьаГа, йолхьингаца из гул а еш, шодаца паркхаш а деш холаш хьалдотт. Кхийтарий хьо?

— Кхийтар! — аьлар раьза воацаш Гийсас. — ТГаккха хГанзехьа эшаш ца хилча, сенна дера вай шода?

— Шода денадар аьнна новкъа дац, мангала ха тГехайоалаш латтандаь цонаш йокъаенна хургья мотташ вар со. ХГабта буц хГанз гГабххьа я хьакхара, укх Гай тГоадал шортта хиларах листа а яьннай. Цхьаншин кГира доГга ца делхаре вай хьайбашта шортта йол Галашье йиш яр.

Нанас шоашта белла кхача хьа а баьста, хГама душ, вГаши къамаьлаш деш баГлар уж. Гувна тГара Ио хьежача бГаргагора мукх чуэцаш йоакха комбайнаш, из чуийца мукъадаьнна лаьтта оахаш ши трактор делар, хГабта цаГ чхак баьча кердача хола юхе сеца латтар. Цигахьа наг-нагахьа Ио а хьожаш, шоай къамаьлаш деш уж баГлаш, тГехьашкахьара царна шаьрра хьахезар кхалсага оаз:

— Ва... а... а, нах, ва... а... а, нах! ОарцаГдовла! — мадаггара новкъостал дехар цхьанне.

Кхалсага унзара техача цГогГакх уралийлха, гГар хьахезача оаГгорахьа Йоведар шаккхе а. Цхьанне бе шода доаллар. Ше сенна эц ца ховш, воддаше а катека хьаййцадар из ИбраХима. Байдда гув тГехьашка кхаьчача ийрча сурт хьалхашка эттар царна: шин зГамсаго кулгаш а лаьца дГаувзайора цхьа кхалсаг. Накъ юккъе латташ машина яр, хГабта гонахьа хьагуш саг вацар.

— ЙоГ йодае гГерт уж, — аьлар, шийна из бГаргагушше а, ИбраХима. — Хи-и-и, гоавараш-яГ!

— Малий из, уж йодае гІертар, йовзий хьона? — хьаттар Гийсас.

— Фу башха да из, моллагІа яле а? ЙоІ еций из! НизагІа йига уж гІерташ хилча. Хье маводда бригаде а вахе, Іа оарц даккха, хІаьта со царга из дІа ца йигийта хьожаргва хьона!

— Волле, фу деш латт хьо? — тІачайхар цунна ИбрахІим.

— Аз цхьаь вутаргвац хьо! — аьлар Гийсас. — Уж ши кьонах герз долаш хила а мег.

— Хьога луй со?! — тІачайхар юха а ИбрахІим. — Хьайга яхар де, вайна шиннена царна духьале е могоаргдац, волле, нах хьабеха!

ХІаьта а меттахьа валанзар Гийса. Цу юкьа духьала латта низ кхоачабеннача кхалсагага юха а мухь баьлар. Кхы са ца тохалуш бе доалла шода а айдаь, шин кьонахчоа тІаведар ИбрахІим. Царна юкье ши бІаь метр хиллал мара юкь яцар.

— Хьакхийца воаллалва шун да, из оаш дІа-м югаргьяле! — цІогІа деттар цо ведда водаше а. ХІаьта Гийса ше маводда бригадера нах хьабеха вахар.

ИбрахІима ю гІараш дІахеза юхахьежар кхалсаг низагІа машина чу тетташ хинна кагийнах. Цу юкьа царех цхьаннега Іимад эkkхийташ мукьаяьлар кхалсаг. Кулгах царгаш тега хиннаяр цо цунна. Юха а йоІа тІехьаьлар уж шиь. Цу юкьа царна ІотІакхьачар ИбрахІим. Цунна яйзар шоай юртара йоІ — бригада учетчик йола Марет, хІаьта ши зІамсаг эггара хьалха гуш вар. КхоолагІвар машина руль бе а лаьца кийча вагІар, из дІаяхийтара ког тоІабе мара ца безаш.

— Кагийнах! — аьннад ИбрахІима. — ДІахеца йоІ, тха гаргара я из!

Кхыметтел теркал а ваьвац из вокхар. ІотІехьабайдда Марет хьа а лаьца, шоай машина йолчахьа хьатокхаяьй цар. ЭгІазвахав ИбрахІим. Шода а тІехьа царна тІаведдав из.

— ДІахеца яхий аз шуга! — аьнна, царех цхьанне букьа тІа шода оттадаьд цо.

— Дадала укхазара, бѣжа кѢориг! — цѢогѢа техад вокхо. Лозавеш хиннав из шода ирача мѢараша. ТѢхъашкахъара ИбрахѢима тѢа а ведда, цун бѢра шода хъадаккха венав машина тѢа вагѢар. Кхы из хъа ца доаккхаденна, шода а тѢехъа оахам тѢа лоставаъв цѢ ИбрахѢим. ТѢаккха ший новкъѢосташта гѢо де эттав.

Ураиккхав ИбрахѢим. Цу кхъаьннена духъала отта ший низ кхоачаргбоацилга кхетадаъ, шода бе а делла машина йолчахъа Ѣоведдав из, фуннагѢа даъ а из дѢайохалургѢйоацаш хѢама де дагахъа. Лотаяъ, лалла мара ца езаш латташ хиннай машина.

БѢра шода Ѣо а кхесса, тѢакхийтта зажигани йѢа а яъ, дѢоагѢаш а ийца дѢаиккхав ИбрахѢим.

Машина йолчахъа дѢавѢдача теркалваъ хиннавац из зуламхоша. Цхъабакъда, машина дѢоагѢашта из тѢакховдаш бѢаргавайча кхийттаб. Яппараш а еш, ший низ мел-б тѢехъаведдав цунна машина шофер. Мичара! Нала мо верстача, малар меннача зѢамсага лоацалург-волаш хиннавац вож. ГѢттара цунна гаъна а ваънна ведда новкъа Ѣоводаш, ИбрахѢима бѢаргайнай дом гѢоттабаъ духъала йѢоагѢа легкой машина. Кулг ай-даъд ИбрахѢима, машина соцаяр дѢхаш. Хъалхашка вагѢаш хиннача колхоза парткома секретара Ибра-хѢим вайза а вайза, машина юхасоцайтай. Шийна тѢехъаведда воагѢача зѢамсагагахъа корта Ѣо а лоста-баъ аьннад кѢаьнка:

— Исраил, вай МарѢт йѢодае гѢѢрт дѢа-а сона тѢехъа-удари цунцарбараши! Аз ер зажигане дѢоагѢа додадаъд цар. Сона тѢехъаьнна воагѢа из.

ѢохъѢжача кхалсаг а лаъца машина юхе латташ хиннав ши саг. Мадаггара царна карара яла гѢѢрташ хиннай йѢѢ.

ИбрахѢим хъачу а хайта:

— ДѢаяхийта машина, — цѢогѢа техад шоферага парткома секретара. — Уж дѢабахийта йиш яц!

Шоашта духъала ѢѢтѢайѢоагѢа машина бѢарга а яйна кхалсаг дѢахийцай кагийча наха. Мукъаьнна МарѢт парткома секретари ИбрахѢими тѢа а волаш йѢа-

гІача машина духъала еддай. Из ца соцаш тІехъялар кхераш, мадаггара цІогІа детташ хиннад цо. ХъатІа-кхоаччаше а юхасецай машина. Марета тІера коч ийтІа хиннай, дІаувзадаь пхъарсаш марцхилгаш даьха, сийнденна хиннад. Машина тІара Іо а иккха хъаттад Исраила:

— Марет, фуд укхаза хиннар?

Цунгахъа букъ а берзабаь, шоай машина юхе латташ хиннав ши зІамсаг. ІотІакхаьчав кхоалагІвар а.

Елхаш дІадийцад Марета хиннар. Цига ІотІакхаьчаб Іийсас оарцагІбаьха тракторни бригадера механизатораш а. ЙоІ йодае беннача кагийча нахаца хиннача шофера Исраила тІа а ваха аьннад:

— Бакъдац цу кхалсаго яхар. Цо ше хъадувла аьнна ха а йилла даьхкад тхо укхаза. ХІанз дувцар кхыдар да! Хъада машина дІоагІаш! — тІачайхав из ИбрахІима.

— ДІоагІаш сога да! — во біарахъежав зІамсага парткома секретарь. — Кхалсаг шо мишта йига даьхкад ховргда вайна милице Іочукхаьчача. Цига мара дІалургдац аз хъона дІоагІаш а! ХІатІаха машина тІа кхоккхе а! — цІогІа техад цо юстаро лъаттача шин зІамсагага. Шоаш чубохкар кхераш, машина а йита баха хъайзаб кагийнах. Цхъабакъда, хъатІакхаьчача механизатораша дІа ца бохийташ милице райотделе Іочубигаб уж.

ШоллагІа дийнахъ дувцаш юртах чакхдаьннад Марет йодае баьхкача зуламхой ИбрахІимеи Іийсаси ка ца ялийтарах. Массане а къоабалдеш хиннад цар даьр. ХІаьта Марета цу дийнахъа денз ший вежарий лоархІаш хиннаб уж.

Сиха чакхдаьлар из ахка. Йол Іалашъеш ваьллача ИбрахІимеи Іийсайи дегІамаш шоколада бесса дийрздар. Лоамара совхоза доакъар Іалашде ваха цар да Къарамсолта цІавеча цецваьннавар: цІая мара ца езаш хъекха, холаш даь дІаоттаяьяр цар йол. Ший цІенна йол хъакха езалга дагадоаллаш цІавоагІаш хиннавар из. Цудухъа раьза вар Къарамсолта берашта.

Шозза баха тракторни лафетаца йол цІаера цар. Сайран кІаьдбенна, кулг-юхь а дила хІама даа шевар Іохайча, шийна дагадоаллар даьга дІаала безам хилар ИбрахІима:

— Воти, ух шера механизаторий курсашка деша гІоргвар со, Іа вохийтаре.

Къарамсолта цецваьлар:

— Фу тракторист хургва хьох, хІанз мара бархІ класс а ца яккхача? Атта да моттий хьона трактора тІа болх бе?

— Профтехучилища якккха воаллаше а вурийтта шу даргда са. Аттестат а лу йоах из якккха ваьлча. Соца деша вагІа кхо-виъ кІаьнк а вода, вохийтий Іа со, воти! — дийхар цІаьккха а ИбрахІима.

— Хац сона-м! — бІарахъежар да нанна: «Іа фу аргда?» — яхаш, хетташ мо.

Марем кхийтар.

— Со-м духьала хургьяц шоана! — аьлар цо масанена чай Іодотташ йоаллаш. Шоашта бакъахьа хетар де. — Могаргдий хьона Іурре а гІетташ райцентре аха?

— Могаргда, мама! — гІадвахар ИбрахІим. — ХІара Іуйран автобус ма ухий цига, сайран юха а ух. Соца кхы а бераш ма ухаргдий!

— Со духьала вац, аз-м хьо институте вахийта лийрхІадар! — раьза хилар Къарамсолта. — Хьона ишта лой, гІо хІаьта!

— Воти! Цига аз дика дийшача институте а вохлургва со. Профтехучилища цІеча дипломаца якккхача экзаменаш дІаяла а ца езаш юртбоахама институте дІаэц, йоах.

Иштта даьца-наьнаца барт а баь, юртбоахама профтехучилище деша аха волавелар ИбрахІим. Цунца цхьана доттагІа Ахьмад а дІаэттар. ДІахо мел деш дешара дукхагІа безам тІабодар ИбрахІима. Бийса яхалца вагІаш хулар из тайп-тайпарча юртбоахама техниках долча учебникаш тІа. Школера программа а Іомайора цар цхьатарра.

Блаести йоалаш латтар. Цхъан дийнахь дикагIа дешаш бола дешархой гула а баь, училища директора аьлар:

— Вай района юртбоахамий кулгалхоша хьалха дIаюв культураш дIае массехк саг вийхав согара. Новкъостал де ваха раьза малагIа ва шох?

— ТIаккха экзаменашта мукъа дий тхо? — хьаттар Ахьмада.

— Дешара программа юкьагIйита са бокъо яц. Практике ваха безам болчо хьалххе а ший дешар чакх-даккха деза. Цу гIулакха хьехархошкара шоана эша гIо аз хулийтаргда, — жоп делар директора.

Кулгаш айдир ИбрахIима а Ахьмада а, царна те-хьа кхычар а.

СалаIа ди доацаш шоай дешара программа Iомае волавелар ИбрахIими Ахьмади. Царна эшаш йола консультацеш йора хьехархоша. Бутт хьалха дешара шу чакх а даьккха, шоай юртарча колхозе блаьстан балхаш деча бахар уж. ХьалхагIа мукх, тIаккха баь-цадаараш дIадувш хилар ИбрахIим. Из болх чакхбаьл-ча, даьца цхъана, колхоза доакъараш Iалашде вахий-тар. Цигара цIавеча хийцца трактор лехка Iомавен-навар из.

Гурахьа ИбрахIим юха деша ваха бутт боалаш лат-тар. «Колхоза парткоме кхайк хьога!» — аьнна, сайран саг вера царна наIарга. Дешара чу а вена, барзкъа хув-цаш воаллар из цу хана.

«Фуд-хьогI цига хиннар, сenna веха хургва со?» — яхаш, дагахьа шийга хаттараш дора цо новкъа водаш.

— Сога кхайкаварий хьо? — хьаттар ИбрахIима, парткоме ше чувоаллаше а.

— Кхайкавар! Дика болх ба хьо хьавена! — раьза хилар цунна парткома секретарь. — Укх шера Iа болх дика барах колхоза правлене кара лелаю приемники сийлен грамотеи хьожаяьй хьона. Раьза вий хьо? — бе-заме велакъежар из. Юхь тIа велар даьлар ИбрахIима а. Из шеквувлар дагахьа цо аьнначох.

— Раьза хIана вац со? — иккхар цунгара. — ТIа-

доагIача шера аз кхы а дикагIа новкъостал дергда колхоза.

— Долче, хIаьта, ах сахьат даьлча вай колхоза собрани хургьа. Цига хьай совгIат дIаэцаргда Iа. Мегаргдий? — велакъежар Исраил юха а.

— Мегаргда! — аьнна, араваьлар ИбрахIим.

Цу сайран берригача колхозхошта хьалхашка хоаставир ИбрахIим колхоза председатела, цунна хьождаь совгIат дIаделар. Цул совгIа, баьча балхах алапи а делар хулаш воагIача механизатора. Сайран собране-ра цхьана чуболхаш дас аьлар ИбрахIимга.

— Тахан наха хьалхашка вай цIен сий даьккхар Iа. Ишта хила веза дIахо а.

ХIаьта нанас гIадъяхарца йоккха торт йир цун сийна.

...Сиха чакхдаьлар кхы а ши шу. ТIехдика дешарах цIе диплом хьайцар ИбрахIима. Цо бокьо лора цунна институте экзаменаш а ца луш деша ваха. ХIаьта ИбрахIима чоагIо йир эскаре гIулакхе ше тIавеххалца шоай колхозе болх бе.

— ТIаккха, эскаре а хинна цIавеча, ховргда, — аьлар цо наьнага. — Безам хуле мичча хана а деша ваха бокьо ма йий са.

— Хьайна ховргда хьона дикагIа! — аьлар Марема. — ХIанз балха а ухаш, воккха ма хиннавий хьо.

— Мама! — аьлар бархIлагIча чуваьннача Iийсас. — ТIадоагIача шера со профтехучилище деша вохийтаргвий Iа?

— ХIа-а! — аьнна, елакъежа бIарахъежар цунна нана.

Цкъа-шозза ка а тега, шортта йолаелар цІермашина.

— Далла хоастам ба, — аьлар, корах ара а хьешаш, сона духьалъягІача кхалсаго. — Сахьувз са ер дукха латташ хилча.

Тга бІаргаш корагахьа дар. ТІехъиккхар вокзал, цунна хьатІадаь цІенош, буфеташ, машиннаькъа складиш. Городал ара а яьнна, бухь билла йолаелар цІермашина. Хувцаделар корал арахьара сурт. Кхашка тІехьара гуйран балхаш дар деш.

Арахьежа кІорда а даь, тхоайла дІа-хьа хьешар тхо, купе чу цхьана нийсденна пассажираш. Тхоца, цу йист хиннача кхалсагал совгІа, цхьа кьона маІасаги цунца куц дола кхалсаги, иттара-шийттара даьнна хургдола кІаьнки йиІиги дар. Хала дацар кхетаде, уж цхьа дезал хилар. Ший берашца цхьа хІама а дувцаш, нагнагахьа царца цхьана, безаме ела а луш ягІар кхалсаг. ЧІоагІа хоза товр уж цхьана. Цхьан йоккха йоацача машиннаькъа станце Іобаьлар уж. ЦІермашина йолаелча, сона духьалъягІачо, — тІехьагІа ховргда вайна цун цІи, — сога йист а хулаш, аьлар:

— Ма хоза товра шоайла уж бераш а цар куц дола нана а! Цу берий во ма гулда цар даьней нанней!

— ХІанз-м шевар ва ираз долаш, — хьаллаьцар аз цун къамаьл, — хьал-торо я, гІайгІа-бала бац, масавар дешарга, хьаькьалга ваьннав. Ираз дац из?

— Хьо бакьлув, — аьлар цо, бакьда, цхьа гІайгІане хийтар сона цун оаз, — хІанз сапаргІата, иразе бах нах. ХІаьта а нийслу со мо дегагІоз йоацаш садетта дезараш а.

ТІадувчача барзкъах а, сибатах а, къамаьл дара оамалах а, гуш дар, из эзди, хьаькьал долаш саг йолга. Юхь тІара цІока хобаденна, корта кІайбенна бале а, кьоней хьаькьалеи хьешар ши бІарг. Цудухьа цох йоккха саг я ала йиш яцар. Нийсьенна ха йолаш саг из.

— Цхъацца доацаш-м, хІаьта цхъаккха саг а хургвий-хьогІ? — аьлар аз.

— А, зІамсаг, цхъаццадар дац аз дувцар, аз ювцараш вІалла а ерзаргйоаца дег тІа латта човнаш я, — юха йистхилар из.

Кхийтар со кер чу цхъа боккха бала цо лелабелга.

Цул тІехьагІа цхъа юкъ яьккхар кхалсаго йист ца хулаш. Цхъа ха яьннача гІолла юха а ле йолаелар из.

— Уж хІанз дІаарадаьннараш мо хоза а иразе а бераш бІаргадайча, да а дайя, хьадухьала отт сона моцагІа сайца хиннар. Мел дукха ха яхай из хинна, цхъабакьда, сайна кьувлачох со йицъенна, сашортъ-янна ди дахадац. Вешта, атта саг вицвала йиш йолаш хІама а дац цхъан хана тха юрта хиннар. Ший бала кодабича аттагІа хул, оал. Никъ а лоацагІа ма хетий, цхъацца-шишша дувцаш, Іа ладувгІаре, аз цхъа хІама дувцаргдар хьона.

— Сона дика хетаргда, Іа дувце, — аьлар аз.

— ХІанз санна хоза денош латтар Даьй-мехка тІом вайна хьале хьалхарча шера гуйранна. Наькъаш хьалдизар ялатах етта кхашкара цІаухача колхоза вордаша. ДаьгІенашкеи цонашкеи дажаш дар тенна, диза доахан. ХІаьта сайран юрта эгІара а магІара а хьахозар наьха коашка латта ловзараш. Бийса яхалца сакьердар кагийча нахеи мехкарашеи, хІаьта шоллагІча дийнахьа сатассале кхаш кхайкадеш екаш хулар цар кьона оозаш.

Нах санна ираз долаш дахар тхо а. Со йоккхагІь-яр тха даьи наьнеи. Колхоза балха тІа дар уж шаккхе а. Из деррига а аз белгалдаьча бесса, тІом хьале дар.

Шедар хувцаделар, кегаделар, Гитлер яхача цу бирсача аькхо вай мехка тІом беча. Йоассаелар тха юрт. Дукха маІанах — нийсбенна кьонахийи хІаьтта кхийна дІаэтта кагийнахи — тІем тІа бахар. Царна юкъе тха даь воша а волаш. ХІаьта, тха да хала лазар кхийтта метта уллар.

Колхозера деррига балхаш кхалнахаи кхелетача кагирхоштеи тIадисар. Хало тIаэттар юртахошта. Адамашта тIемо тIаоттабаь бала ма барра байзар тхона, тхоай юртахой цу тIем тIа боврах хоамаш аха даьлча. Наггахьа кIира додацар тIем тIа вийначоа юрта таьзет ца отташ. «Шедар — тIема, шедар — моастагIа эшавара», из вай мехкара сихагIа аракхоссара лоаттаде гIерташ дийнахьа а бусса а кьахьегар наха, сала-лар фуд ца ховш. Коа таьзет ца деча, кхыдар гунахьа а хетацар.

Воти верзаш воагIар, тIем тIа ког а баьккха са даь воша цIавеча. Цхьаболчар цун аьттув баьннарг лоархIар, ког баьккхабале а дийна виса, хIаьта даь вешийна-м хала хетар бокьонца молха хьаж а кхетале ше ишта виса. Колхоза учетчикал вахийтар из.

Чакхдаьлар тIема хьалхара шу.

Нохч-ГIалгIайчен доазонна гаргагIертар моастагI. Гитлера бIухой Кавказе дахача халкьашта юкье хабаргаш доаржаде гIертар: «Шоана, лоаман наха зенаш ма долда аьнна амар деннад Гитлера», — яхаш. Цу хабаргех теша дог доагIараш а нийслора. Цхьабакьда, касталехьа байзар царна а кхычарна а моастагIчун «кьахетама» мах.

Хьалха хинна сакьердам дIабаьнна, шоай бола низ оарцагIбаьккха, чуийнна 1942 шерара гуйре чуерзаеш боахкар са юртахой. МоастагIа гаргагIортарах массанахьа — коашка, бешамашка, — тIемах дIахьулвалара окопаша сангараша йоахаш, моастагIчоа тIема духьаленаш увттаеш, кийчлуш бар. Наьха бешамашка, гаьнашта, кIотаргашта юкье моастагIчун бIаргах кьайлаяьха латтар тIема гIирс тIабола машинаши йоккхий топаша. Массехк машин а дуккха салтий а сайцар тха Iажий беша.

Дийнахьа а бийсанна а ца хаддаш хьахозар вай эскаро моастагIчунца дIа-хьа ду дов, хIаьта сайранна сигале сийрдаьккха, йоагаш хулар цхьайола юрташ. Дукха ца говш тха юрта а кхьачар тIом.

Дийнахьа дар из. Бешара коартол хьайоаккхаш

доаккар тхо: сои, са нанеи, даи. Да кїеззига верзаш воагІар цу хана. Сол зІамагІдола бераш баъ тІа ловза дахадар. ЦІаьхха сигала самолета тата хезар тхона. УрагІа хьежар тхо. Хала дар духхьяшха из вайяр я е моастагІчуньяр я кьоастае. Юрта тІагІолла а лийнна дІаяхар из, вайбараша кхыметтел топ а ца кхоссаш. Юрта бомба цо а тоханзар. Беша лаьттача бІухоша аьлча мара хайнзар тхона чІоагІаленаш а тІема кхоачам латта а моттигаш белгалъе яйта моастагІчун самолет из хилар.

Кхоачаш ах сахьат а даьнна хургдацар, тха юрта йоккхий топаш етта моастагІа волавеннача хана. Вай эскаро а доладир дов. Кхоккхе а беша яьккхача окопа чу лийлхар тхо. Гонахья лелхача йоккхийча топий пхорчаша гарренца эгадора лаьтта, Іоаи хьали астарца цхьана урагІъухар цІеной тховнаши, кирпишкаши, ардакхашаи. Дов долалуча хана баъ тІа ловзаш хиннача берашта тІехьяаяха енна тха нана, хала соцайир салташа. Да а вахийтанзар цар. Цун метта шоашта юкьера ши салте вахийтар, уж цІадоаладе, гонахья ма даггара ювлаш йоккхий топаш йоллаше а. Дукха ха ялале юхакхьяьчар, берашта тІехьябахараш.

— Сагот ма де, — аьлар цар, — тха салташца окопашка багІа уж. — Дов чакхдаьлча цІабайтаргба.

Цу хоамо сашортадьккхар тха. Кастале дувлача герза таташ а сайцар. Цхьан юкья сабар а даь, окопа чура араваьлар шевар. ЧІоагІа ийрчайьккхаяр юрт. Цхьадола цІенош лотаденнадар, цхьадарех пенаш мара юхедисадацар. Мамайца цхьана берашта тІехьядахар тхо.

Юрта юкье гІолла чакхбоалача наькья тІа даьлар тхо. ЭгІара а магІара а белхача истий, берий махьярч дар хьахозаш. Кїеззига дІахо даьлча, гулбеннача наха тІанийсделар тхо: ювргІана юкьехьоарчадаь бер маргІа а доаллаш латтар тха лоалахо — йоккха саг Сакинат. ЧІоагІа елхар из. Кортош чудаха, цунна гобаь латтар бокқхий нах. Хезар сона цхьанне оалаш:

— Сабарде оаш, гоавараш! Шун кхел-м хургья!

— Цун кхел хургья! Сона кхы магац цо доадеча берашта бIарахьежа, — аьлар воккхача сага Исраила.

— Герз бе долла деза вай а! Бекхам бе беза моастагIчоа!

Цига кхы Iе ца а мега, дIайингар аз бос баха, елхаш лаятта сай нана. Оаха массехк гIа баьккхача салтечоа улув а даьнна цIадоагIа сай ши вошеи йишеи бIаргадайра сона.

— Кхы ара ма балийталахь ераш, — аьлар мамайга салтечо, тхоца нийслушше а, — кхераме я вайна! Бераш маьрша-могаш долаш ше гIадъяха яле а, царга лувш чукхаьчар тха нана.

Делкья ха яр. Нана-цIагIа хIама дуаш дагIар тхо дерригаш а, вотегара дIаиккхача. Из цIагIа вацар. ТIехьягIа хайра сона из таьзета ваха хинналга. Массарел а хьалхагIа хIама дия а яьнна, истола тIара со гIеттача, хий да яхийтар со мамас. Цхьана сакъердамегIа ма дий аьнна, картал дехья яьхача, сай ханара йолча лоалахой йиIигага Лайлайга чукхайкар со.

Сахьат хьалха юрта даь дов дувцаш хьаст болча IокIалдаьлар тхо. Тхоайла дIа-хья а лувш, ведараш юлаш доакхаш, цIаьхха сигалара хьахезар самолетий тата. Хьалнийс а денна, сигалар уж лаха эттача, цкъарчоа хIама дацар хьагуш. ТIаккха Лайлайга цIогIа иккхар:

— ДIахьяжал, дIа-а-а йоагIараш! Хьи-и-и, цIи яла шох!

Цо кулг хьекхача оагIорахья дIахьежар со. Малхбузенгахьара нийсса тхона тIайоагIар моастагIчун самолеташ. Цкъарчоа цIаяда дагадера сона. Цхьабакьда, Лайлас са кулг лаяцар:

— Мича, эгIаьр, мича йода хьо?! Вай шиь бIаргагойя, дIадохийтаргдац цар, укхаза дIалечкьяча дикагIа да вайна.

Лайлас кхера а яь, юхасецар со. ТIаккха цхьан чукхийттача моттиге дIа а лечкья, самолеташ лархIа доладелар тхо. Морх йоацаш йийкха яр сигале. Шаьра бIаргагора шедар. Оакхарий санна, юрта тIахьийлхар

Гаьржа жАргаш доакка самолеташ. ЦаI, ший, кхоъ... пхеннел совГа хилар. Цхьаккха кхерам боацаш санна, хьувзаяьлар уж сигала. Цхьа унзара тата эkkхийте, кIур бийя геттара Юлох а яле, хьежжаеш бомбаш чуеатар цар тха юрта. Гарренца эгар лаьтта. Корта хьалъайбе ца духьаш дадар тхо, хIанз-хIанз тхоашта кхет яхаш. Чура са дIадахадар шинне а.

Цаьхха сатем эттар. Цхьа юкъ яьлар иштта. Хьалхьежар тхо. ДIайолхаш яр моастагIчун «хьаргIаш». Царна тIакхача гIерташ тIехьайодар зIамига ши самолет. ТIехьагIо мара кхетадинзар оаха, уж вай истребителаш хинналга. ЖIаргаш доаккарашта тIакхувшше а дов доладир цар. Шаьра хьахозар цар дIа-хьа детта герз. Ма даггара вайбарий каялар дезар тхона: Тхона ловр кхоачашхулаш санна, массарех хьа а къаьста, Гаьржа кIур тувсаш, чов хинна аькха санна увгIаш, чуера фашистий «хьаргIа». ГIаддаха цIогIарч даьлар тхога. ЛаьгIлуш дацар вайчар дIаду дов. МоастагIа ший хур даь кIалхаравала гIертар бекхамах. ЗIамига ши самолет, цаьхха ай а енна, моастагIчун шоллагIчоа дов де йолаелар. БIехал санна, хьувзаяьлар жIарг тIалаттар. Карара ца а йоалийташ, герз тIалаьллар вайчар. КIур тесса йолаелар цхьаькха а. Йоагаш чу а ена, лоаман дукъах кхийтта, доккха тата а деш, ийккхар из. ХIаьта вожаш цу юкъа къай-лаяьнна дIаяхар.

Юрта мел волчо, дIа а хьа а эцаш, вай летчикех доаккхал деш дийцар из фецара дов тIехьагIа. МоастагIчо лийрхIар кхоачашдайтанзар цар.

Сигалара дов чакхдаьлча, оахоша хьаста дена гIулакх диц а даь, цIаедар сои Лайлаи, тхоайчарна хIама хиннадий хьажа. Гув тIа хьалтIадаьлча, дIахо ваха ца везаш, гуш дар хиннар. Тха цIенош парххе дохадаь дIадахадар. КIура хьалъухар цигара. Лайлайдараш латташ дар. Тхоайбараш дага а беа, чу мел дола са дIадахар са. Гош мел а денна, латтача Юхайра. Юхе хиннача Лайлас хьалгIоттайир со.

— Ай, сабарде, вІалла са а мича хиннад хѡа-м, — аьнна, дІатокхайир со цо цІенгахѡа.

— Мама! Воти! — яхаш, мухъ а бетташ, дІаедар со тхоай цІенош хинначахѡа.

Тха цІеношта нийсса тІакхийтта хиннаяр бомба. ЦІа лавттача хІанз боккха кІоаг боаллар. КІур латтар цу чу, мІад хѡайча санна. Цхъан пена са бар латташ. ДІа а хѡа а хѡежар со, мама е воти юхе хиларга дог доахаш. Цхѡабакѡда, гонахѡа хѡагуш саг вацар. ЦІаьхха юстаракхайса ухкача тхоай цІен кирпиш-каштей ардакхаштей кІалара хѡагуш болча мамай когах бІаргкхийтар са. Из хѡагушше а со сакхетам чура яьлар.

Се мел иллар хац сона. Хѡакхийтача эггара хѡалха сайна ІотІавийрза вагІача даь юхъ бІаргаяйра. Бос баха, бІаргашка йоккха сагото латташ вар из.

— Воти, — хаьттар аз цунга, — мичаб вайбараш?

Юххъанца дагадагІацар хиннар.

— Укхаза ба, сагот ма де, — аьлар цо, со тееш. — Фу лаз хѡа?

ДІа-хѡа хѡежача кхийтар со, наьха цІагІа се уллаш хиларах.

— ХІама лазац са, воти. Мичад вай?

— «Мамай» волча да, наьхацига дац, — жоп делар цо сона. Иштта цІи йоаккхар тха цІагІарбараша воте воккхагІволча вешех. ТІаккха хѡадухѡальэттар юха а дийнахѡа сайна дайнар.

— Мама! — аьнна, мухъ а баьнна, ураиккхар со. Цхѡабакѡда, даь низ болча кулгаша соцайир, шортта юха Іойижийтар.

Сов дукха йийлха дог кІаьд а денна уллар со, ишташа дІа-хѡа ду кѡамаьлаш кІезиг-дукха хѡа а хозаш. Массане а дувцаш хиннар цаІ дар: моастагІчун кѡизал, цо боабу нах. Бийса геттара кІоарга яххалца баьгІар истий. ТІаккха лампа инза Іочу а эза, кѡамаьлаш дешше а, тар кхийтта багІийсар. Наб кхетацар сона. Шортта хѡал а гІетта, йолаелар со. Йийлла латтар дехъарча цІен наІараш. Со дІачухѡежача, цІен

юккѣ йоккхача ферта тІа, мерчеш тІа а долаш, дада цаІ доккхеи кхоѣ зІамигеи декъий дайра сона. Кхийтар со цу сахъате: са нанеи зІамагІвола ши вошеи йишеи бар уж.

Іуйран могош-маърша бар уж берригаш а. ЗагІе делаш, гІараш еш цагІа а коа а ловзаш лелар тхо. Баѣ тІа ловза долхаш, уж хъесташ, аьлар мамас:

— Дукха ма галаш, со сагота хургъа шоана!

Царел дукхагІа везаш, царел кхоачарагІа саг вацар са бІарччача дунен тІа. ХІанз цхъан хІаманца гІулакх доацаш санна бадар уж берригаш а. Керто кхетаде тигацар кхы сайна уж вІалла а гург ца хилар.

Царна юххе гора а хайна, корта чубаха вагІар воти. Хьалха санна кхера а еланзар, мухъ а баланзар сога. ТІехъашкахъара тІа а яха, вотена юххе Іохайра со. Иштта тхо дагІаш, сатессар.

Делкъа ха хилале байнараш дІабохкаш яр юрт. Кортош чудаха, цІимхара вІаши бІарахъежар нах шоайла.

Эггара хьалха, кхы тІехъа ца тетташ, дийна биса истийи бераши тІемах кІалхарадаха лаърхІар юрто. Сайранна, маъркІажа боад къовлабелча, юртура араьлар истий а бераш а тІадола къаенна говраш а, вараш а, доахан а дІадежа йола вордаш. Царца дар тхо а, хІанз цхъаѣ диса сои воти. Вордашта тІехъа доахан а жа а лоаккаш воагІар массехк воккха саг.

Новкъа мел воагІа шозза йистхиланзар воти. Цун гІийла юхъмараж геттара чукхийттаяр. Бирса а гІайгІане а хъежар ди хьалха безаме хинна ши бІарг. Цу дийнахъа мо гІайгІане волаш вІалла а вайнавацар сона сай да.

Хала-атта дІатарбелар лоам бахараш. Тхо меттел, ерригача ГІалгІайчера а тІемах байдда баьхка нах бар укхаза. Воте воккхагІволча веший дезалца дІатарделар тхо а.

Цхъан дийнахъа — тхо лоам даха кІира даьнна хургдар — саг воацача метте дІайийхар со воте.

— Вайбарех саготдой Іа? — хьяттар цо сога.

Сагот мишта дацар аз, кѣира хьалха царна юкѣ иразе се хилча! Цудухьа жоп далара метта, гѣаггѣе мухь а баьнна, даьна мархѣакхийтар со. Мархѣа а ела, кертах кулг хьекхаш, со хьеста волавелар воти.

— Тоѣа, са йиѣиг, тоѣа. Сона сайна а дац аттагѣа, — йоахар цо, дог а чѣехкаш. Даь юхь бѣаргагацар сона, хѣаьта а сакхувра, цун дог а сайдар санна делхалга. Цун бѣаргех ѣобежа массехк гѣадам кхийтар са кертах. Иштта цхьа юкѣ яьлар тхо дагѣаш. Тѣаккха со йийлха яьлча, воте аьлар:

— Марем, дукха яха са йиѣиг, хьоца дагавала йийхаяр аз хьо. Со кхоана вай юртарча кьонахашца цхьана тѣем тѣа вода. Лораша, вийрзав аьнна, каяхат деннад сона. Хѣанз военкомат а духьала яц.

— Тѣаккха аз фу дергда, ва воти, со хьанца йита вода хьо? — хаяттар аз елхара дагахьа. — Кхы саг мича висав са хьо мара!

— Со-м хьо йоккха хиннай мотташ вар, — сох бехк баккхара хьисапе аьлар дас. — Шийтта шу ма дий хьа! Цу тѣа, цига массаза ѣе а водац со. Хѣаьта хьоца бусараш хийра нах бац, хьа даь веший дезал ба. Шийбарел а дукхагѣа ма езий хьо Мамайна! Аз-м дукха ха йоаккхаргьяц, моастагѣа вай мехкара эkkхавалца мара.

Тийшар со вотех.

— Мегаьд, воти, гѣо. Аз-м хьо воацаш айса сагот-дергдоландаь яхар, — хьоастаелар со, цо сайх бехк баккхарах.

— Сагот ма делахь, са йиѣиг, хьаькьал долаш ма йий хьо! Со кастта цѣаваоагѣаргва, тѣаккха цѣаккха а кьастаргдац вай шиь. Хьай саготделча каяхат язде-лахь сога. Мегаргдий?

— Мегаьд, воти! — аьлар аз, кѣезиг-дукха ела а кьежа. Цу хана сона хацар, кхы тхоаш вѣашагѣкхетарг ца хилар. Вешта, хьалха а ца лелхаш дувц аз?

Вотии цунца болхараша накьабаха арабаьлар юр-тара дуккха нах. Шо-шоай толашагѣбола кхача бала гѣертар уж царна: долчо дулх, сискал, кѣолд. Цхьа-

бараша тхъамка чудола тГормигаш дІакхувдадора. Цхъабакъда, воте-м увзацар гІаъле, кер бохкабу цо, яхаш. ХІаъта аз, айса мерешка яьккха даь йовлакх делар вотена.

Кхо бутт баьлар уж тІем тІа баха. Сай даь веший-ца Іеш яр со, цІагІа эшачоа сай низ дІакхоачаш дола новкъостал а деш. Дукха дезал бар са даь веший. Цудухъа хала дар цунна, даарца, тІадувхарца тхо масса-вар а Іалашве.

Цхъабакъда, цхъан хІаманца сона халахетар ца деш, сов я-кх со царна аьнна, сога дегабуам ца бай-таш, даим дика хилар соца са даь веший сесаг а цар дезал а. ХІаъта, лоам боахам лелабе мел хала дар дув-цалга а дац.

Ена хъэрттар бІаьсти. Тха массане а дог гІоздоа-лаш кхаъ кхаьчар тІем тІа бахарашкара.

— Шевар цхъана ва тхо, — йоахар тха лоалахочун мара яздаьча каьхата тІа. ХІанз а тІехъа дагадоагІа сона цу тІа мел яздаь хинна дош. — МоастагІа готта-ваьв ЦІеча Эскаро, цун когашта кІалхара лаьтта доа-гийташ. Тха тІема даькъе моастагІа чох латаш къаьстта белгалваьнна вай мехкахо а юртахо а вола Хъади-са Мухтар.

Сай даь цІи яьккхача, гІадъяха, тІаедар со каьхат дешаш яьгІача сесага.

— Хъагойтал, мича яздаьд из?

Айса, массанена а дІахозаш, Іудийшар аз цу тІа сай да вувцаш яздаьр.

— Са воти дийна ва, волаш ва! — аьнна, цІогІа иккхар сога, хІанззалца цунах се шек хилча санна. ТІаккха дІахо Іудешийта каьхат юхаделар аз сеса-гага. ДІахо Іудеша йолаелар из:

«...ХІанзле бІаь совгІа волча фашиста са дІада-хийтад сержанта Мухтара. Цул нийсагІа топ кхоссаш саг вац тха тІема даькъа берригача салташта юкъе. Ши ордени пхи майдилги лелаю Мухтара ший наькха тІа, «снайпер» яха цІи а еннай цунна!»

«Снайпер» яхача дешах кхетанзар со, тЕхьагIа даь вошас довзийтар сона цун маIан.

ДIахо каьхато хоам бора кхыбарех, тхогара хьалторо хеттар. Со, сай да бIаргаго дог а этта, уйлашка яхар. Хьадагадехар воте ше водаш сайга аьннар, тЕмо йийна нана, вежарий, йиша... Кхы сатоха ца а мега, сага се гургйоагача цхьан гувна тЕхьашка а яьна, дог Iаббалца йийлхар со цу дийнахьа.

Юртарча наха, дIа-хьа а эцаш, юха дешар из каьхат, доаккхал дора тЕм тIа болча шоай нахах. Къаьстта моговеш вувцар са да боккхийча наха. ТIом хьале, юрта са даьл нийсагIа топ кхоссаш саг вацар, яхаш, дувцаш дуккхаза хеза яр со.

— Иштта накъадоал зIамига волаш Iомадаьр, — йоахар, тха юрта массане а сийдеш волча воккхача сага Гинардкъас. — Дала каяйла цун!

Цхьан ахкан дийнахьа дар из. Сои, са даь веший сесаги, кхы а дуккха истийи хьекха улла йол гулье, лоам тЕхьашка дахадар. Сайранна чудоагIаш, юртал араьнна, едда тхона духьалйоагIа са даь веший йоI бIаргайира тхона. Гаьннара яйзар сона Цаэш. Бе йоалла цхьа хIама леста а еш, цIогIа деттар цо.

— Фу кхаь бахьаш йоагIа-хьогI из? — йистхилар истех цаI. — ЦаI децаре йоагIаргъарий из сов едда?

«Харт» аьнна, керта чу уйла ессар сона: «Вотегара дена каьхат хила деза из! — ТIаккха дагадехар: Фу кхаь хургба: дика е во?» Сихденна деттадала доладелар дог. Ши-кхо ди хьалха тха юртар саг вийнав, аьнна, хоам бенабар. Цудухьа боккха бар са дег чу хинна кхерам. ДIадухьала едар со Цаэша, сай низ мел-б. Сай когаша кертага ладувгIац, аьнна хеталора, сихагIа цунна тIакхача гIерташ. ЙоагIаше а мархIакхийтар сона, сов дукха адарах, цIийенна Цаэш.

— Кхаь боагIа хьогара! — иккхар цунгара, со дIатIакхоаччаше а.

Кхоссаенна катехха хьадаьккхар аз цунгара, цо урагIдахийтача кулга пIелгашта юкье даьлла кхо са бола каьхат.

Из бIаргагушше а, сашорта даьлар са, хIана аьлча, дайзар сона цу тIа дас ший кулгаца даь йоазув.

«Са хьамсара воша Махьмад, хьамсара Лемка (даь веший сесаг я из), са йиIиг Марем, — дIахо тха цIен кхыбарий цIераш йолхар, — аз моаршал дайт шуга Украинера, вайяр санна йолча зIамигача юртар. Сийсара яккхай оаха из моастагIагара хала тIом баь. Каьхат ца яз деш со дукха гарах сайх бехк ца баккхар дех аз шугара. Бакьдар аьлча, кхийна а дац са, шуга язде корта болаш хIама а хиннадац са. КIезигдукха госпитале иллав со човнаш яь. ХIанз могашмаьрша ва. МоастагIчунга «хий да» яхийт оаха, цхьан минота паргIата Io ца хойташ. ЦIийла керчаш вода из вай мехкара, тIехьабиса ког хьалхашка а боаккхаш. Цхьабакьда, цун бIена тIакхаччалца герз Iодилла-моаха а лаьрхIадац. Вай мо, берригача вай боккхача мехка а наггахьа цIа дисадац цун кьизал ца хьокхалуш, бераш бой ца дуташ е берех наьна бIарг ца белхабеш. Iалаьмате доккха да моастагIчун карах вай мехка даьнна зулам. Цудухьа бекхам хургба цунна советски нахагара, ший бIена чу иккхача а ца вуташ.

Таханарча денга кхаччалца царех ши бIаь дIаваьккхав аз айса. Вай юрта, вай цIенна, бIарччача мехка цо даь зулам бахьан, сай пхаьнашка цIий мел лел, топ хьаллаца пхьарсашка низ дIа мел кхоач, шин бIарга чу сердал мел латт дIахо а цунна етта, аз дув буь шоана хьалхашка. Сох сагот ма делаш, дегIар мара хургдац. ХIаьта, нагахьа валар хуле, из а шун яхь ехка хургдац. МоастагIчоа бекхам балца дог Iабаргдац са. Шуца дог-безам бола шун воша а да а Мухтар».

Хетаргахь, бIаьзза дийша хургдар аз из каьхат. ХIанз а тха цIагIа да из а цул тIехьагIа цунгара иха каьхаташ а. Эггара тIехьардар Житомир яха город йоаккхаш тIем тIа из вийнав, аьнна, дера. Бакьхийтанзар сона из хоам. Тешацар, иштта сиха цун валар хиннад аьлча. ХIана аьлча, цунгара ухаца каьхаташа тха массане а дегаш ураувттадора. «Вала бокьо яц

цун», — йоахар даим са дего. Цудухъа, тѳом чакх-баълча а, дукха ха яьккхар аз из цѳаварга дог доахаш. Из чакхбаълар, воте яххача бѳсса, моастагѳчун юкъ а ювш.

Из деррига хинна а дѳадаьнна а дукха ха я. Диц-дала ха а я. Диц-м лац.

— Сай кер чу латта бала аз ма барра дѳабийцар хьога, — аьлар юххера а Марема, — кхы цѳаккха а хургбоацаш дѳабалба тѳом вай лаьттара.

— Хъай да дѳавелла воалла моттиг хой хьона ми-чай? — хаьттар аз.

— Мишта хац? Даьра хов! Дукха доахадолда Ук-раинера бераш! Уж да сога хоам баьраш. Шозза яха хиннай со тхоай даь каша тѳа. Пионераша хоза гѳулакх деш леладу из.

— Хѳанз мишта ях хьо, тѳехье йий шун? — хаьттар аз юха а сай наькьахочунга.

— Тѳехьеи? — аьлар цо, йист ца хулаш цхьан хѳа-ман уйла еш а яьгѳа. — Тѳехье-м яр са. Кхийнад са бе-раш. Зѳамагѳвола шитъ хѳанз эскаре гѳулакх деш ва. Дийнахъа а бийсанна а уйла ю аз цар. Тѳом ца хил-ча-м, кхыдар вѳалла дош а дацар. Кхы ма хилба тѳом!

Цхьан станце кхаьчар тха цѳермашина. Корак ара-хьежача, яйзар Марема ший юрт, Юяла тохаелар из.

Се цо хьоашалгѳа вехарах, чѳоагѳа баркал а аьнна, цѳермашина тѳара Юяла новкъостал дир аз сай безаеме-ча наькьахочоа.

Къаьстар тхо. «Ма денал долаш саг хила еза-кх хьо», — аьнна хетар, вагона корак, перрона тѳа гѳолла дѳайодача цунна тѳехьахьежаш латтача сона. Берри-гача мехка а дѳабеккьал боккха бар цо сона бийца бала. Цхьабакъда, хѳаьта а, кѳал ца юсаш хъайоагѳа из. Хѳаьта, массагѳа кхы а ба из санна бола нах вайна уллув бахаш...

ЧоагIа цIенга сатувсар Лейлас. Из эггара хьалха яхаяр «Артек» яхача пионерски лагере. Цига сакъер-даме а хоза а хетар цунна. Вай мехкара а доазол ара-хъара а даьхка, салолаш дукха бераш дар цига. Царех цхьабарашца цун хьоашал тоссаденнадар.

ХIара дийнахьа хIана яздац аьнна, письмош яздо-ра Лейлас ший наьнага. Цо цунга хоам бора шийна бIаргаяйнача тамашийна хозача цу моттигех, дайзача берех, пионерски сакъердамеча вахарах.

Хьехархочунга Мария Савельевнага а каьхат яз-дир йиIиго. Цунна дукха езар ха яхарах корта кIай-бенна из 'эзди йоккха саг.

Лагере яккха езачох нийсса ах ха якккха яьннаяр цар отряд. Цу юкъя цхьабараша письмош меттел, по-сылкаш а ийяяр. Делкъял тIехьагIа сатем а байна, почтальонага хьежаш хулар бераш. ЦIагIара шийга каьхат дарга сатувсар Лейлас а.

Цхьан дийнахьа бандероль кхаьчар цун цIерагIа. IотIахьожжаше а цецъяьлар йиIиг: цун хьехархо-чунгара Мария Савельевнага яр из. Цар отрядерча берашта-м башха дацар из хьан яйтай, минот ялале цу чу хинна мерза хIамаш дIа-хьа ийцар цар, Лейлайна цхьа бахьан мара хIама ца юсаш. ЦIаьхха мерза хIа-машта юкьера царна гучаяьлар даьре пахашка юкье хьоарчаяь цхьа хIама. Пахашк хьа а яьста хьежача, цецдаьлар бераш: зизай гии лоацца каьхати доаллаш хиннадар цунна юкье. Каьхат хьа а дийлла из деша эттар Лейла. Цу тIара цо Iудийшар:

«Хьамсара са йиIиг, Лейла! — яздора хьехархо-чо. — Хьа письмос гIадийгар со. Сона хозахет хьона уж моттигаш езаенна а керда доттагIий хьа хьахинна а. Вай хьамсарча мехка цхьа дезал да шо, вIаши Iи-мерза хилалаш. Хьогара каьхат деча сона цIаьхха да-гавехар шун лагерь уллача форда йисте хиннача тIем тIа вийна сай мар. Цига байнараш боахкача вежарий каша воал из. TIом хьовш хIаьтта хинна мари сесаги

дар тхо. Ши кГира даълча из тГем тГа вахар. Шу даълча, Митя вийнав, аьнна, каьхат дера сога. Цу хана се лергья моттар сона, сел чГоагГа гГайгГо тоГадаьдар са дог. Цхьабакьда, чГоагГа хиннав саг. Цу хана чГоагГдаларах, кхыча сага деладаланзар са дог.

ХГанз хьона яйзай са кьайленаш. Цудухьа, хьога а хьа новкьосташка а цхьа дехар хургда са: шоашта хало хургьеце укх пахашка юкье доалла зизай ги байнарашта дегГача памятникa юхе дГадер дех аз шугара. Митяйна дукха дезар гвоздикаш, цудухьа со йолча массаза ва, уж дахьаш воагГар из. СалаГа аьтув балба шун! Мария Савельевна».

Каьхат дийша яьлча уйлангахьа яхар Лейла.

— Фу язду хьога нанас! — уйлаех яьккхар из юхе лаьттача пионервожате Нинас.

— Нана яц из-м, — жоп делар гГийло Лейлас. — Са хьехархо я. ДГа а ийце массанена Годешал из! — дехар дир Лейлас.

Нинас массанена дГа а хозаш Гудийшар письмо. Йист ца хулаш латтийсар бераш. Цар кьона дегаш тохадалиьтадар цун чулоацамо.

— Фу ду вай? — хаьттар вожате ги хьа а ийца.

— Мишта фу ду? ДГа а даха, памятникa хьалхашка дГадувргда-кх зизаш! — аьлар массанел хьалха Оксанас. ТГаккха Лейлайна доагГаш аьлар цо: — Ма дика саг хила еза-кх из хьа хьехархо!

— Сай нана мо дукха еза сона из, — жоп делар лаьтта Гохьежаш лаьттача Лейлас. — ХГанз мара хайнадац сона тхоаш доккха Говдалаш хинналга. Ерригача класса ховра из йоккха саг цхьаь яхилга, цхьабакьда, цхьаннена а дагадехадац цун вахар довза, новкьостал де. ХГаьта, цунна тхо дерригаш а довз, кхыметтел даьй-ноаной цГераш а тГехьа.

Сигала хьалхара седкьий гучадувла доладеннадар, зизаш дГа а дийна бераш лагере юхадерзача хана. Гоа, кГала пурхаш беш бетталора форд. Машара бийса йоссаш латтар Ча-Лоам тГа.

МИШТА ЛАБЦАР ОАХА ЗУЛАМХО

Гай шелал кхийтача гIоне, бийсан метта бухь чу-боллацар аз кхайкавеш. Цкъа а шозза а со больнице вахача, лораша аьлар, аьхки форда йисте вигача тоа-лургва, аьнна. Ахка хьатIадеча, Iаьржача форда тIа вигар со воте. Географе уроках форд хьоахабича, чIоа-гIа безам оттар са гаьннара теа а цкъа мукъагIа цох бIаргтоха. Ца хийттача тайпара кхоачашхилар сона дагадаьллар.

Цхьан дийнахьа Iурра дIакхаьчар тхо форда йисте. Дуне миссел боккха хийтар сона из. Цох Iаьр-жа форд аьнна цIи хIана тиллай а хац, из-м лила мо сийна а шакIа санна цIена а ма хиннабий! Тхо санна цига баьхка, беррига мохк гулбеннаб аьнна хеталург-долаш, Iалаьмате дукха нах бар.

Чехкка хьакорайир тхона санаторий, вешта аьлча, сона дарба дайта аьнна тхо хьожадаь дарбан моттиг. Гаьна йоаццаш гув тIа уллар из. Гобаьккха латташ дийхка хьу, дог ца Iабаш цIена фо, гаьна боаццаш бет-талуш форд... цу сахьате чIоагIа гIадвахар со сай фу-сама. Мехка дуккхача городашкара а юрташкара а баьхка нах бар форда йисте. Дуккха бераш а дар.

Со лорашка дIа а венна, шийна Iе фусам лаха ва-хар воти, сога сагот ма делахь, каст-каста бIаргагуш хургда вай, аьнна.

Хьалхарча дийнахьа сайца салоIа массехк кIаьнк вайзар сона. Уж сол кIира а ши кIира а хьалха баьх-кабар форда тIа. Тха санаторий а цунна гонахьара моттигаш а йовзийтар сона цар. Тхачунна эгIа а ма-гIа а дуккха кхы а санатореш ухар. Царех хIаране ше-ший доазув дар. Из хоададаь кхычахьа ваха бокъо яцар, лораша пурам ца делча. Вешта, кхычахьа ваха хьашт а дацар: ловза а салаIа а мел эшар долаш дар тха санаторе: хахка лодка, лувча моттиг, библиотеке деша хьаштдола книжка. Ди юккъа кино хьокхар, шах-матех, шашкех ловза йиш яр. КIира цкъа-шозза пио-нервожатеца экскурсешка а долхар тхо.

Кира дайна хургдар со санаторе вола. Воти вера сох бIаргтоха.

— ТIаккха, — хаьттар цо сога, — фу хьал да хьога? Сагота хетий хьона?

— Iалаьлов, воти, ма дика а я-кх укказа! — аьлар аз, гIадваха.

— Харцахьа ма лелалахь! — пIелг оагабир сога цо, вела а кьежаш. — Лораша аьннар Iа ца дой, лел-хадергда вай.

Цу кIирандийнахьа, лорашкара бокьо а йийха, вотеца шин-кхаь сахьата городе гIолла лийлартхо, цигара моттигаш а нах а бовзаш. Йоккха еце а, хоза яр город. Форда йисте, шин лоама юкье уллар из. Дуккха нах бар цун юкьямоттиг уллача, кемаш сецача вокзале. Тоьал ха яьккхар оаха кхьча паччахьалкхенашкара даьхкача а вай а доккхийча, хозача кемашка хьежаш латташ. Цу ханналца кинои телевизора чу хьокхаша мара бIаргадовнза вар со уж санна доккха, хоза кемаш.

Воте массехказза а цIагIо вай аьлча, дIаваха безам боацаш, дехар аз:

— Сабардел, воти, кIеззига кхы а хьажийтал со! — яхаш.

— Делкьа ха хулаш латт вайна, Мурад, тIехьагIа кхы а юхадоегIаргда-кх вай, — аьлар юххера а воте, — чукхача тIехьавус хьо.

Бакьлувра воти. Делкьийга санаторе хила везаш вар со. ХIаьта, дисар ах сахьат мара дацар. Машина а лавца новкьа долхаш, вотеца барт бир аз, хьатIахулача кIирандийнахьа кемашка хьажа юхадоегIаргдолаш. Цхьабакьда, вайнаьха кицо ма яххара, оаха лийрхIар хиланзар. Санаторе, хьалха аз хьоахадаьча тайпара, дукха бераш дайзар сона. Царех цхьаннеца, Юрайца доттагIал тоссаделар са. Из вар Волгана йисте уллача цхьан юртура. ВIашьюххе латтар тха маьнгеш. Ара а чухьа а даим цхьана хулар тхо шиь.

Юрай цIи аз гIалгIай Iаьдалах яьккхар: Ювнас,

аъле цИ йоаккхар аз цох, цхъайолча хана Юси а оалар. Юрайна шийна а хозахетар аз иштта шийха цИ яьккхача. Цо са цИ а хийцар бегаш беш. Мурад ца оалаш, Мурка оалар сох цо.

Наьк де дика ховра Юрайна. Тамаш а яцар. Цун даьй паччахъа хана денз Волга тIа бахаш, кемашца лелаш хъабаьхкаб. Иштта дийцар сона из Юрас. Дийцар, пхи шу даьлча ше наьк де Iомавалар а.

XIаьта, сона вIалла а хацар наьк де. Со вахача юрта IодоагIаш хий а цхъаккха Iам а бацар. Юрта йистте доахана хий мелаш цхъа боккхо кIоаг-м бар тхо долча, цхъабакъда, из а сов бIеха хиларах саг лувча йиш йолаш бацар.

Сона наьк де ца хар кIезиг-дукха Iаткъар тха сакъердама. Iуйран шин сахъатаи делкъал тIехъагIа шин сахъатаи форда тIа лувча дугар тхо. Со гаьнавала а ца вухъаш, берда йистте, форда талгIеша хъакхухъача нувхашта юкъе, лувчар. XIаьта, наьк де ховрашта бокъо лора форда чу шовзткъа—шовзткъеи итт метр дIачубаха. Цигахъа цIенагIа дар хий. ЧIоагIа хъагар со цу хана наьк ховрех. XIаьта, Юра-м чкъаьра ше санна лелар хи тIа. Берда йистера, корта хъалха чу а вахе, цхъа ткъаьх метр водар из хина кIалгIолла. Цхъайолча хана из хила вахав мотташ кхералора со, цо гуча ца воалаш дукха ха яьккхача.

KIезиг-кIезига воалаш, дIахъакхашта воалаш латар со а хица. Юрас се наьк де Iомаварга дог доахар аз, цхъабакъда, дIаоалалацар се хих хIанз а тIехъа ца вухъаш хилар. Цкъа гIомар тIа маьлхе дIоахлуш дадаш, Юрайга аьлар аз:

— Ювнас, сона хийттача бесса дика новкъост хиннавац хьо!

Шийх малагIа гIалат даьннад ца кхетадеш, цIимхарийирзар Юрай юхъ. Сона кIирвенна хъабIара а хъежа, хаьттар цо:

— XIана ях Iа, Мурка, фу даьд аз?

Айса бегаш баьбале а, цунна цхъан юкъа из халахетарах дехке а ваьнна, велакъежар со:

— Ай, д'авала, бегаш ма бой аз, Ювнас! Кхыдар дар со хьога ала воаллар-м.

— Фуд из х'аьта, х'аала? Го ца а боахаш.

— Наьк мишта Юмадергдар? Ч'оаг'а хьог со наьк ховча берех, — аьлар аз, сай доттаг'чоа к'ир-венна б'ара а хьежа.

Г'адваха уракхоссавелар Юра.

— Иштта х'ааргдар-кх х'алххе а, ва Ювдал! Сона а хет новк'ъа, х'она наьк ца ховш. Х'она лой, аз Юмадергда х'она наьк.

Г'адваха ураиккхар со а.

— Иштта сиха Юмалургва аьнна хетий х'она со?

— Юмалургва, сиха-м хац сона, к'ира-м х'аьта а! Ц'х'абак'ъда, х'алхаг'а дош дала деза 'а, аз яххар дергда, аьнна.

— Аз лу х'она дош!

— Мегаргда х'аьта, х'ада х'ай к'ьонахчун кулг!

Кулг д'аделар аз. Еррига ший говзал т'аяхийта, сона наьк Юмаде волавелар Юра.

Х'ара денна диъ-диъ сах'ата к'ъах'егар Юрас со-ца, беррига ший сак'ердам а бита. Е из дика х'ехархо вале а е со дика кхетарах дале а, хац, пхелаг'ча дийнах'а хила ца ваххала наьк де Юмавелар со. Ц'х'абак'ъда, Юмаваланзар хий к'езига а мийнна-м. Аз садаккха баге х'аеллаше а, дира хий к'ьамаргадодар сона.

Ц'х'ан дийнах'а цецваьккхар аз Юра. Цунгара г'о а доацаш, иттех метр д'авахар со наьк деш. Бак'дар аьлча, к'ьамаргага кхаччалца мара дацар хий, аз наьк деча. Сол а ч'оаг'аг'а г'адвахаца санна ц'ог'а деттар Юрас:

— Мурка, баге х'а ма елла, мерийца даха са, баге д'а а к'айле! Х'а, иштта. Х'анз согах'а де наьк!

Из меттел, кхы дуккха бераш а дар аз наьк Юмадар дика хеташ.

Х'аьта а вах'ацар со гаьнна д'ачуваха.

— Ма'а вац х'о! Сенах кхер х'о, наьк ма хой х'она?! Оаха чувохийтаргвац х'о, ва Ювдал, к'еззига

мукъа дІачугІо! — йоахар Юрас. — Къонахчун дош
ма деннадий Іа сона.

Цхъабакъда, доттагІчо мел чІоагІа тІехдеттарах
хІама хилацар: кІоаргача дІачуваха лоархІавацар со.
Из кхета а даъ, бераш тІадеттаденна со чутокхаве дел
лар низах, цхъабакъда, Юрас лелхадир уж.

Делкъал тІехъагІа тхо форда тІа даъхкача, лодка
хахка вийхар со Юрас.

— Мичад хъа лодка? — хъаттар аз.

— Хъа фу бала ба цун, вайна из лургдолаш хил-
ча? — жоп делар Юрас. — Хъалхарча отрядацарча
цхъан кІаьнко дех вай, цунна лургда аьннад лодка.
ВоагІа хьо, е вагІац?

— ВоагІа, маца долх вай?

— ХІанззе а. Форда йисте вайга хъежаш хургва
аьннад цо.

Лодкаш сецача даха дІаайттар тхо. Иттех лодка
дар мукъа латташ. Тиша хІамаш ювха воккха саг ча-
тара кІала тар кхийтта вагІар. Оаха дІа-хъа деча къа-
маьло сомаваьккхар из.

— Шоана фу эш, бераш? — хъаттар цо, хъалъай
а венна.

— Лодка дезар тхона, Іа лоре! — жоп делар Юрас.

— Шох тийша мишта лу лодка, хІанз а бокъонца
лаьтта лела а шо Іома ца делча. Цхъа-ши шу доккха-
гІа хилча юхадувла, хІанз зІамига да шо, лодка тІа а
хайша форда тІа леллала дац, — аьлар «Хоттабыча».
КъайлагІа иштта цІи йоаккхар цох бераша. — Долле,
дІадовла хІанз! — юха а йистхилар из, тхо меттахъа
ца довлаш латтарах раьза а ца хинна.

Де хІама дацар. Тхога хъежаш хилалаш аьнна
кІаьнк а вацар хъавоагІаш. Цхъабакъда, лодка хакха
чІоагІа безам эттабар тха. Иттех минота кхычачъа
а лийна, юхадахар тхо лодкаш долча. Тхо санна лод-
ка дезаш цига вена латтар кхы а ши кІаьнк.

— ХІама дергдац хъона, хъаэца дІоагІаш, фу дар
кхер хьо, — аьлар царех цхъанне шоллагІчунга.

— Іайха хъаэца, хІама дергдеце, — аьлар вокхо.

Ийне тар кхийтта вагIар «Хоттабыч». Иист ца хулаш, шортта дIатIа а ваха, цунна хьалхашка латтача истола тIа ухка дIоагIаш хьаэца велар цу шин кIаьнках цаI. Лодках техача чIегай хила дезаш дар уж. Из дIоагIаш хьаэца IотIакховддаше а, цхьа бIарг хьабийллар воккхача саго. Цун бIарга тIа бIарг эттар кIаьнка. Цхьан юкьа вувлавелча санна латтийсар из. «Хоттабыч» цецваьлча санна бIарахьежар цунна. КIаьнк, юххера метта а вена, дIаиккхар. Из лаца велар воккха саг, цхьабакьда, кIаьнк сов масса вахарах кхийнзар. Дайдар тхо а.

— Хьи-и-и, сабарде оаш, кувгахъухаргаш! — йоахар, астагIа гоаз а текхадеш, тхона тIехьавьннача воккхача саго. — Аз бергба шун болх, кхы юхадувла шо!

Дикка гаьнадаьлча сайцар тхо. Вена хьаэттар Юрас вийца кIаьнк. ГIийло, лакхача дегIара, елаенна юхь а йолаш, маькара кIаьнк вар из. Соли Юрали цхьа-ши шу воккхагIа хила а мегар. Къоаночунца тха иккха дов цунна хезачоа тара дар.

— Лелхадир шо «Хоттабыча»? — хьаттар цо, вела а венна. — Цунна эгIаз ма гIолаш, дика воккха саг ва шоана из. Шо хила дахар ше кхерандаь да цун из. ХIаьта, лодка-м аз доаккхаргда вайна. ДIа-а-а, кIай кий тулла кIаьнк латтача сога хьежалаш, — аьнна, «Хоттабыча» чатаргахьа вахар из.

Дукха ха ялале лодка а доаладеш, ше аьннача хьатIавера кIаьнк. Юрас вIаши довзийтар тхо. Из вар Краснодарера. ХIаьта, цIи Тимур яр. ТIехьагIа Тимка, аьле йоаккхар оаха цох цIи. Со Нохч-ГIалгIайчера волга дIахайча гIадвахар из.

— Тхацигара Грозне кхаччалца гаьна мичай! Массехк сахьата дIакхоач автобусаца, хиннав со Грозне, сай наьна воша волча вена. Сона хозахийтар Грозный, — яхаш дувцар Тимкас, ше лодка лоаллаш вагIаше а. Со а гIадвахар, цхьан юртара тхоаш долаш санна. Къамаьлаш дешше а дIагаьнадаьлар тхо. Лодка берда йистера дIахо мел дода, цIенагIа а хоза-

гІа а дар хий. Дехъара а сехъара а гучаювла йола-
елар жІале нускалашта тара йола, хи чу лела хІамаш.
ХІанззалца сона бІаргайовнза яр уж. Цецваън-
на царна бІарахъежаш вагІа со зийна хиннавар
Юрас.

— Уж фуй хой хьона? — хаьттар цо сога.

— Сона бІаргайна хІамаш-м яц уж, — жоп де-
лар аз.

— Медузаш оал царех. Зоологе тІа ма ювций уж!
ДагайгІаций хьона?

— Ай, уж я уж?! — цецваълар со. — ДагайоагІа
даъра, хІана ягІац сона!

Лодка тІа ваггІаше а Ючукхайда цаІ хъалаца ве-
лар со. Мичара! Сапа чоп санна, лайжа бера дІаяхар
из. Со Ючуверзарах оагІорадаълар лодка. Кхеравенна,
бос дІабахар са, лодка кІалтІадоал мотташ.

— Шорта хилалахъ, — аьлар Тимура, — лодка
кІалтІакхос вай! Наьк мукъагІа хой хьона?

— Хац, — аьлар аз.

— Мишта хац?! — юкъеиккхар Юрка. — Наьк де
Юмавеннав из-м. Со ва теш.

— Харц ма ле, Ювнас, берда йисте-м когаш ца
дахача бераша а ма дой наьк.

— Наьк-м ховра хьона, вахъац-кх, зовзилг —
аьлар цо, со эгІазвахийтар духъа.

— ДІахъажал шоай, — цІогІа иккхар Тимурага, —
доккха миштад!

Лодкана бихъе, юхъ царгахъа а йолаш ваьгІа со
юхахъежар. Доккха кІай кема додар тхона гаьна-
доаццаш. Хи тІа гІолла тайжжа йодача гІургІажа та-
ралестар из. Цун йоккхача кІайча турба тІара йоазув
Іодеша ханзар тхона: из яздаьдар кхыча паччахъал-
кхен меттала. Юрас йоахар из кема Италера да, Тиму-
ра туркий мехкара да йоахар. Бокъонца из мичахъара
да ховш цхъаккха а вацар тхох.

Лодка тІа ура а этта, керта тІара кийнаш Іояьха,
уж леста а еш, кема тІа латтача нахага кхайкар тхо.
Тха цІогІарч царна дІахезар е хазанзар кхетаде

кхийнзар са, хІана аьлча, тхо кхоккхе а гІовтарах, лодка оагІора а даьнна, хи чу вахар со. Цхьа бІаь уйла кхеста хургьяр са керта чу, хи чу кхачале. Духьала эттар новкъостий а, кема а, воти а... Се бокъонца Іочу-водаш санна хийтар сона. Цхьабакъда, хиво ше ара-тессар. Са корта хи тІа гучабаьлча, согахь хьахьежаш, белаш лодка тІа латта сай доттагІий байра сона. ХІаь-та со... со бокъонца наьк деш вар. Цу сахьате кхерам тІера а баьнна, гІадвахар со. Юрас ма даггара цІогІа деттар:

— Аз аьларий хьога, Тима! Хьажал, Муркас наьк мишта ду. Наьк деш лодкана дІатавахар со. ДоттагІа-ша кулгаш а денна, хьалтІаваьккхар. ТІаккха, корта хьалха чу а тувсалуш, лувча болабелар са доттагІий а. ХІаьта со тхоашта юхе гІолла дІаухача кемашка хьежа Іохайра, наг-нагахьа доттагІашкахьа а хьожаш. БІайха хьежар малх, дегІ доагадеш.

ЦІаьхха кемаш чакхдувлача оагІорахьа наьк деш тхоашта нийсса тІаваога саг бІаргавайра сона. Кхайка хьавийхар аз гІараш а еш лувчаш воалла сай ши доттагІа.

— Фу хиннад цига, хІана кхайкар хьо тхога? — хаьттар Тимура, лодкана хьаюхе а вена. Цунна тІех-хьа наьк деш хьакхаьчар Юра а.

— ДІахьажал шоай, дІа-а воагІар, гой шоана? — хаьттар аз, сайна бІаргавайнача сагагахь пІелг тІа а хьекха. — Гой шоана?

— Гу, — аьлар Тимура. — Малав-хьогІ из? — цу сахьате дІадаьлар цун юхь тІара велар. — Молла-гІа вале а, новкъостал де деза цунна, кІаьдвенна, хала воагІа из.

Лодка тІа ваьлар Тимур а цунна тІеххьа Юра а.

Лодка ца вовзача сага духьала лаьллар Тимура. Тхо шийна гІо де доагІалга хайна хургдар цунна, хІана аьлча, лаьгІдир цо ше ду наьк. Дукха кІаьдвен-начоа тара вацар къонах: Тимура шийга кулг дІа-кхувдадешше а, атта ше хьалтІаваьлар лодка тІа.

— Баркал шоана, бераш, — аьлар цо, согахьа юхь

а йолаш лодка тІа Іо а ховш, — шо нийсденнадецаре фу дергдар аз?

— Хьо мишта нийсвеннав укказа? — хаьттар Тимура, кьонах Іохайча.

— Аз сай Іовдалалах, ланаш дехкадар цхьан сагаца, кемаш лелача кхаччалца наьк деш дІа а ваха юхавоагІаргва, аьнна. Кемаш лелача кхаччалца дІа а ваха хІанз юхавоагІа со. Шо хІанзехьа цІадаха лаьрхІа-м дац? Аз фу ду зувш турмал чу хьежаргва ше аьннад цо. Шуца со цунна бІаргагой а хац, тІаккха-м аз мел леладер а ма дой, — аьнна, лодкана бухе хайра из.

— Тхо-м кхы укказа де хІама долаш дац, — аьлар Тимура, — хьона хьаштдале, хІанззе а гІоргда! ЦІа-долхий вай? — хаьттар цо тхогахьа а виьрза.

— Долх, кхы фу дергда вай укказа? — жоп делар Юрас. — Дукха га йиш яц.

Лодка лалла Іохайра Тимур. Со меттахьа ца хьовш вагІар, наг-нагахьа ца вовзача кьонаха бІара а хьожаш. Лоа санна кІай дар цун татуировка яь дегІ. Бирса яр бетта ца яьшача санна, модж яьнна юхь. Цхьа хІама яйча санна, цхьан метте ца соцаш, лелаш бар цун сийна ши бІарг. ТІаювхаш хиннар, плавкаш а йоацаш, цхьа айла Іо а уллаш, Іаьржа тиша хачи яр. Тара вацар из берда йисте лувчашбарашта. Наггахьа мара кхы дІа-хьа йист ца хулаш долхар тхо. Берда йисте тхо дІакхоачаш латтача хана, Тимурага йистхилар кьонах:

— ХІанз лодка пхорагІа а даьккхе, со Іовалийта. Цунна се бІаргавайта йиш йолаш вац со.

Тхоца Іадика а йийца, шортта Іоваьлар из лодка тІара. Цхьа воча хІамах ше кІалхараваяьлча санна, катеха дІаэьккхийтар лодка Тимура.

— Хьона малав аьнна хийтар цох? — аьлар аз сай доттагІашка.

— Хьанна хов из малав? — жоп делар Юрас. — МоллагІа вале а, маьрша саг-м вац!

— Хьона малав аьнна хийтар цох? — юкьеиккхар Тимур.

— Шпион веце, кхы мала хургва из? — дIааьлар аз сайна хийттар.

— Мичара! — велавелар Тимур аз аьнначоа. — Шпион вац, цхьабакъда, бокъонца вола зуламхо ва. Веце са бIарг тIабаккхалаш.

— Сенах ховргда вайна из малав? — хаьттар, цунгахьа дIа а вийрза, Юрас.

— Ховргда, ха гIертача, — жоп делар Тимура. — Ишта а гуш да из малав-м. Лаяца воаллачар ведда воагIа саг хила веза из. ДIавахийта йиш яц.

— Хье цунца цхьана хилча санна ма яхий Iа, Тимур. Хьона сенах хов из? — цецваьлар Юра.

— Ше маьрша вале оапаш хIана бувц цо? — аьлар Тимура. — Маьхий Iийтта ийрчадаьккха цун дегI дайрий шоана? ХIаьта, цун яьнна модж, тIадувхаш хинна барзкъа? Лодка вайга цо пхорагIа хIана даккхийтар а кхетаде хала дац. Ше теркалвар кхерар из, хIаьта наха юкье дIаийча, саго теркалвергвац. ДIауйла ел оаш хIаьта. Кемаш лелача кхаччалца цу сага наьк деш ваха могоарг а дацар, цкъа-дале, шозлагIа-дале, форда тIа лувчаш боахкарашка хьежача, из вIалла тара а вац маьршача сага, тIаккха «Спасательни службас», из ваха велча а вохийтаргвацар. Кема тIара веддавеце, сигалара Iо вIалла мича вежав из!

Бакъвар Тимур. Тешаме дацар къонахчо леладер.

— ТIаккха хIанз вай фу дича бакъахьа хет хьона? — хаьттар аз Тимурага.

— Аз уйла яьй, - фу де дева, — жоп делар цо. — Шо шиь, вай дIакхаьчача, цунна тIехьа хьежа веза, из вах-вахача тIехьа а ухаш, шоай аьттув баьлча вай дежурнега телефон техе, шоаш дола моттиг хьа а оалаш, шоаш цунна бIарга ма дайталаш: хьанна хов цунна фу дагадох. Аз се ма водда ваха, лодка дIа а денна, телефон а теха милицега хоам бергба.

Берда юхе шорттига юхасецар тха лодка. ХIанз а наьк деш водар тха лодка тIара Iоваьнна къонах.

Цхьабакъда, тха оагІорахъа а ца воагІаш, дуккха а нах лувчаш болча пляжагахъа водар из. Тимур сихвенна лодка дІадала вахар, хІаьта сои Юраи из къонах наьк деш тІаводача пляжагахъа дайдар.

Низткъа мара саг чакхвоалалургвоацаш, дукха нах бар пляже. Наха тІехъашка а лечкъаш, тхоашца лодкаца хъавенача цу къонахчунга хъежа эттар тхо. Берда йисте лувчаш боаккача наха юкъеваьлар из. Лувчаш хиннача наха тара доацаш, кІай дар цун дегІ. Из теркалвеш саг вацар. Берда йисте гІомар тІа багІача наха юкъе гІолла чакх а ваьнна, юстаро дІаэттар къонах. Цунна тІера бІарг ца боаккхаш латтар сои Юраи.

ДІа-хъа хъежаш цхъа юкъ а яьккха, Іаьржа бІаргсаьнаш доаккача цхъан къонахчоа тІавахар из. Вож гІаьле а озаш, цхъаь латтар. Цунгара гІаьле йийхачоа тара дар хъатІавеначо, хІана аьлча, вокхо Іокхайда хаче кисара гІаьленаш хъал а яьха, дІакховдайир цхъа гІаьле. Вож из лота а яйта, цунна баркал оалаш, қорта а лостабаь, ваха ше лаьттача дІаэттар.

Цхъа ха яьлар. Іаьржа бІаргсаьнаш доаккаш хинна къонах, гІаьле эза а ваьнна, бІаргсаьнаш Іодаьха ший барзкъашта Іо а дехка, фордагахъа дІаволавелар. Из наха юкъе къайлавоаллаше а, сиха дІатІа а ваха, цун барзкъаш тІадувха волавелар оаха зувшвар. Тхоайла бІарахъежар тхо, шеко яцар из бокъонца вола зуламхо хиларах. Сиха хІамаш тІа а йийха, Іаьржа бІаргсаьнаш дІа а дехка, пляжа наІаргахъа волавелар зуламхо. Из дІаара а валийта, тІеххъа дахар тхо.

Автобус сецача иттех саг латтар. Царна юкъе сецар тхо тІехъадаьнналелар. Кагий хІамаш йохкача будкана тІехъашка лечкъар тхо. Ена хъакхаьчар маршрутни автобус. Хъалхашкара наІараш хъаеллалушше а, автобуса чуваьлар зуламхо а цунца кхы массехк саг а. ХІаьта, тхо шиь, дайdda даха тІехъашкарча наІарах чудаьлар.

Дукха нах бар автобуса чу. Цудухъа хала дацар тхона, тхоаш ца гойташ хъуладала. Іовоалар а тІа-

ховр а дика бIаргагуш, наIара тIехъашка теIа латтар сои Юраи. Автобусни станце дIакхаъчар машина.

— Кхы дIахо йодац автобус, — аьлар шофера. Нах Iобовла болабелар. Массарел хьалхагIа тIера Iо алийлха, автобуса тIехъашкадаьлар тхо. Iоваьлар кьонах а. ДIа-юха а хьежа, ше ма водда автостанцегахьа вахар из.

— Хьо цу зуламхочоа тIехъа хьежалахь, хIаьта со Тимурага телефон тоха гIоргва, — аьлар Юрас.

— Мегаьд, — аьлар аз. Хозахийтар сона цо кьонахчох зуламхо аьнна.

Гаьна яцар телефонни автоматаш. Зуламхочоа тIехъа воддаше а Юра вахача оагIорахьа дIахьежар со. Телефонни будкана юххе, цхьан кьонахчунца кьамаьлдеш вар из. Са доттагIа телефон тоха ши кепиг эшачоа тара вар. Цу юкьа зуламхо автобусаш дIа-юха лелара расписанега а хьежа, билеташ дохкача кассана тIавахар. Шин кхалсага тIехъа дIаэттар из. Кассана гаьна доаццаш латтача букъ беттача гIанда тIехъашка дIалечкьар со. Билет а ийца, араваьлар зуламхо. Кассана хьалхашка кхы саг вацар. Се ма водда ведда тIа а ваха, кассирага хьяттар аз:

— Мича вода из саг?

— МалагIа саг? — цецъяьлар кассир.

— ХIанзза хьогара билет ийца, модж яьнна кьонах.

— Хьа фу бала ба цун, кIаьнк? ДIахатта цунга шийга.

— А, дукха яха, хьаалал, дIавахийта йиш йолаш вац из саг, зуламхо ма вий из! — дийхар аз цунгара.

— Хьона сенах хов из зуламхо вий?

— Хов сона, хьааьле яла!

— Цхьа каьхат хьа а ийца, IотIахьяжар кассир.

— Владимировке вода хьона, волле, хьалаца хьай зуламхо, — аьлар цо, аз леладечох дош ца хеташ, ела а енна. ТIаккха тIатехар: — ПхелагIча платформера итт минот яьлча дIайода автобус.

Мух мо масса дIаиккхар со кассана хьалхашкара.

Юра юстара а ваьнна сога хъежаш латтар. Билеташ дохкача павильонера араваьнна со бIарга а вайна, кулг лостадир цо. ДIа-хъа хъежача гуш вацар зуламхо. Ведда тIавахар со Юрайна.

— Техарий Iа телефон? — хьаттар аз гаьннара.

— ЦIогIа ма детта, эгIаваьв хьо! — аьлар цо. — Нах бIарахъеж вайна. Телефон техай. Укх сахъате хьакхача безаш ба. Мичав зуламхо?

— Автобуса билет ийцад цо Владимировке ваха. Нийсса итт минот яьлча дIайода автобус.

— Мичара йода хайрий хьона?

— ПхелагIча платформера йода, — аьлар аз.

— ТIаккха Владимировка мичай хой хьона?

— Хац!

— Вешта, из-м ха а дезац, укх сахъате хьакхоач милици, — аьлар Юрас.

Къамаьлаш деш тхо латташ ена хьаттар милице машина. Милицеца цхьана вар Тимур а. Дайдда дIа-тIадахар тхо царна.

— Мичав из? — хьаттар Тимура.

— Владимировке ваха билет ийцад цо хIанзза, — аьлар аз, — массехк минот яьлча дIайода автобус.

Тхона кхо милиционер хьатIавера.

— Вовзаргвий шоана из? — хьаттар царех цхьанне.

— ХIана вовзаргвац? Вовзаргва! — аьлар оаха.

— Долле хIаьта, — аьлар цо.

Сои Юрай пхелагIа платформа лаха эттар. Гаьннара вайзар тхона зуламхо. Газет хьалхашка а лаьца, бIоагIана датIавийрза латтар из. Цунна юхе дукха нах бар автобусага хъежаш. Милиционерашка из дIа-хьекхар оаха.

Гадоахарга тIа а баха, дехъарей сехъарей цун ши кулг лаьцар милиционераша. Цкъарчоа, цецваьнна, царна бIарахъежар вож, цхьабакъда, кхоалагIвола милиционер шийна бIаргавайча, духъале ца еш Iийра. Гонахъа латта нах кIирбенна бIарахъежар царна, цецбаьнна.

Машина чу ше чуховш тхо бIаргадайра зуламхо-
чоа. Бирса бIаргаш кьоарзадир цо тхогахъа.

— ХIа-а, шо хиннад-кх уж со вехкар, — аьлар цо,
царгаш а хьекхаеш. — Хъанна ховра ер де шоана дага-
дохаргдий? Цкъарчоа уйла-м хиннаяр са, жIале кIаь-
зий, шо кхоккхе а фордал дахийта. Къахийтар-кх!

— Волле, волле, «Синица», цига дергда Ia къа-
маьл! — аьнна, тIехъашкара дIатеттар из милицио-
нера.

— О-о, кхыметтел са цIи а хов шоана? — цецваь-
лар зуламхо.

— Тхона-м деррига а хов! — аьлар милиционера.
Милице сержанта кулг лостадир тхога:

— ХъатIаховша, бераш, оаха дIадугаргда шо!
дIатIахайшар тхо.

Милице машина чура тхо Iодовлаш цецдаьнна бIа-
рахъежар тхона санаторера бераш. Тхо Io а даьха,
дIаяхар машина.

— Милице хиннад шо? Фу даьд оаш? — аьлар де-
журни волча кIаьнка. Жоп далара метта дела а ден-
на санаторе коа даьлар тхо. Столове даха гулалуш дар
бераш. Гаьннара сои Юраи бIарга а дайна, тхога ле
йолаелар воспитательница:

— Мича хиннад шо? Сабарде оаш, кхоана керттер-
ча лорага дIа-м хайта, цо бергба шун болх!

Цунга хиннар дIа ца дувцаш, берех дIа а кхийтта,
столове дахар тхо.

ХIама диа чудаьхкача Тимурага хабттар аз:

— Сенах хов милицена зуламхочун цIи? Вешта,
из-м цIи а йий-хьогI?

— Цунах лийцача наха тилла цIи хила еза из, —
аьлар Тимура. — Кема тIара хоам баь хиннаб мили-
цега, лаьца саг веддав, аьнна. — Тимура хъадийцар
соней Юраней ца ховш хиннар.

Тимура хийттача бесса, лийца боахка нах а ийца
додача кема тIара ведда хиннав зуламхо. Цунах лаьца
милицега радиограммаца хоам баь хиннаб кема тIа-
ра. Зуламхочун бокъонца йола цIи а, лийца боахкача

наха цунах йоаккхаш йола цIа а, цунна тIа доккха зулам хилар а хьааьннад.

Тимура милице телефон тохача хана, массанахьа из лаха шоай болхлой оарцагIбаьха хиннаб милице. Тимура баьча хоамо новкьостал даьд царна зуламхо гаьна ца воалийташ лаца.

ШоллагIча дийнахьа, хIама а дия столовера тхо чудоагIаш, тхоай корпуса хьалхашка латта милице болхлой зийра оаха. Царца бар тха лораш а. Кхетадир ази Юраси уж бахкара бахьан. Цхьабакъда, бераш уж сenna баьхкаб ца ховш цецдаьннадар, фу хиннад-те яхаш, хьувзар.

— Шевар линейке гулале! — аьнна, хьакхайкадир радиорубка чу гIолла.

Массехк минот яьлча дерригаш а линейке дIаэттар тхо. Трибуна йолча оагIорахьа хьалбаьнна латтар лораш а милице болхлой а.

— ХIанз аз дош лу милице районни отдела начальника, новкьост Кузнецова! — аьлар керттерча лора, линейка дIа а йолаья.

Юраи soi цхьана латтар. Милице начальник къамаьл де волавелар. Берашта зуламхо лацарах дийцар цо. ТIаккха аьлар:

— Из къаьстта кхераме вола зуламхо лаца тхона новкьостал даьраш шуца цхьана салоIаш а дарба деш а бола шун новкьостий ба. Уж ба Левашов Юраи, Соловьев Тимури, Борзиков Муради.

Тхо кхоккхе а дIавийхар трибуна тIа. Дегаш детталуш даха дIаайттар тхо трибуна юххе. Деррига бераш тхогахьа хьежар. ДIахо къамаьл дора милице начальника:

— Ераш кхо пионер хIаман зем бе ховш, денал долаш хиларах, вай законах доагIача таIазарах кIалхаравала кхензар зуламхочун. Нагахьа санна, цунна дIаваха мегадаларе, мел кхы зуламаш де тарлора цо! Пионерашта Соловьеваи, Левашоваи, Борзиковаи карагIдаьнна денале гIулакх белгал а деш, милице рай-

отдела цѣрагѣа царна доккха баркал а оалаш, мах бо-
ла совгѣаташ лу аз.

Шийна юхе латтача милице эпсаргара хьа а ийца,
тхона кхаьннена а цхьацца книжка делар цо. Тѣак-
кха массанена хозаш аьлар:

— Даькъала хилда шун совгѣаташ! Дѣахо а Даь-
хен гѣулакха шо кийча хургхиларах дог тийша ва со.

Массане а тѣоараш техар, тха совгѣаташ даькъал а
деш. Са хьалхара Даьхен совгѣат дар из. Хѣанз а са
цѣагѣа да из совгѣат. Из да Аркадий Гайдара «Школа»
яха книжка.

Дукха ха я хІанз аз дувца лаьрхІар хинна а дІа-даьнна а. ХІаьта а, зІамига волча хана сайгара а сай новкъостагара а даьнна гІалат хІанз дагадехача, чоагІа халахет сона. Долчча бесса дІадувц аз хин-нар?

ЙиълагІча е пхелагІча классе деша вагІаш вар со. Белггала хІанз дагадагІац. Цхъана деша вагІача новкъостаца Идрисаца тха цІагІа «Форда тІарча тІемах» ловзаш доахкар тхо. Цхъа «кема» мара ца дуташ, Идриса деррига «кемаш форда бухе а дахийта», ловзарах чам бенна тхо доахкаш, нанас аьлар тхога:

— Жи, дукха даха, тика тІа дахе доагІадалара шо, хъаьший ба вайцига боагІаш, даа хІама кийчде де-за са, мукъа яларе-м се гІоргъяр со. Ши кийла шека-ри, маькхи, чайи эцаргда оаш, — аьнна ахча а денна арадаьхар тхо мамас. Ловзара цо тхоаш тІерадахарах, бохам а хинна, Идрисаца наггахъа дІа-хъа йист а ху-лаш долхар тхо.

Тхона юхе хиннача тика чура шекари чайи ийцар оаха, хІаьта маькх яцар.

— Фу ду вай? — хаьттар аз Идрисага.

— Маькх йоацаш чу мишта долх, кхыча тика чу хъажа вай? — аьнна, жоп делар Идриса.

Кхыча тика тІа автобусаца ца вахача, гаьно яр.

Дукха нах латтар автобус сецача. Халла тIахайшар тхо шиъ. Автобус йолаелар. Ког дIа-хъа баккха моттиг йоацаш йиза яр из. Гаъна даха ца дезандаъ сатохаргда вай, яхаш латтар тхо Идрисаца. Автобус йиза хилар-м хIама а дацар, сатохаргдар оаха, цига цIаъхха тхона дага ца хиннар хиннадецаре. Тхона ца ховш контролераш хиннабар автобуса чу. Пассажирашка билеташ хетта баълар уж. ХIаъта, оаха шинне тIаховшаш билеташ ийцадацар, сов сихденна. Ер саццалца вайна тIа ма кхоачабалар уж, яхаш тхо латташ, светофоро никъ а бийхка сецар автобус.

Цу юкъа контролераш тIакхаъчар тхона.

— Шуга дий билеташ? — хайттар сона тIа а йийрза, аьрдига пхъарсах цIе зиг хьерчаш, лакхача дегIара йолча кхалсага.

— Дац, — аьлар аз, — автобус сецача эцаргда оаха.

— ХIанз тIехъа да из, хьалххе а уйла е езар, гIод такха дезаргда шун, «пхъагалаш», — аьнна, са аьттига пхъарс лаьцар цо, со вада гIерташ санна. Водалургвий, ког Iооттабе а моттиг йоацача, наIараш къайлача автобуса чура!

— Ахча дац сога, даьци, тIехъа тIайоагIача хана эцаргда, хIаъта хIанз къинтIера яла тхона, — аз аьлча, даггара сердаш, тIачувха йолаелар тхона кхалсаг.

— Аз йицъергъя хьона даьци. Хьада сом, милице аз шоаш дIачудалале! — йоахар цо, автобуса чу хиннарашта хьалхашка тхо сийдоацача даха а гIерташ. Шевар тхона бIарахъежар.

— ХIа, ер да хьона, боккъала сацалахъ хIанз! — аьнна, кхы са а ца тохаденна дIаделар аз маькх эца лаьрхIа дуса хинна сом.

Автобуса наIараш еллалушше а цу тIара Iолийлхар тхо Идрисаца.

— ХIана далар Iа цунна из, маькх сенах эца воалл хьо? — раьза вацар сона Идрис.

— ДIа ца делча воаларий со, вай милице дига из гIерташ хилча? Цул совIа, шевар бIарахъежарах тоам

а хийтанзар сона. МоллагIа цхъа вовзаш вола саг а леха, маькха дала ахча доаккхаргда вай, — аьлар аз.

Кхачан продукташ йохкача тикана хьалхашка дIа а этта, вовзаш вола саг кхетарга дог доахаш латтар тхо шиъ. Цхъабакъда, дукха латта йиш йолаш дацар, цIагIарбараш сагота хургболандаь. Тхох цаI чу а вахийта, маькха ахча хьайицадаларе даьннадар из, цхъабакъда, тхо бокъонца дог тийша дар моллагIа цхъа вовзаш вола саг ма кхетаргвий, аьнна.

Иштта саготденна тхо латташ, хьалха кьонах а волаш, ши кхалсаг хьатIакхьачар тикана. Царна тIехъа тхол ши-кхо шу зIамагIа хургволаш кIаьнк воагIар.

— Аслан, Iа укхаза сабарде, укх сахъате тика чу а этта тхо сиха арадоагIа хьона, — аьнна, кIаьнк ара вита, тика чу бахар уж.

Бе доалла аьшка сом хьал а кхувсаш, ловза эттар кIаьнк. Из бIарга а дайна, цунна тIаволавелар Идрис. Дагахъа кхетадир аз цо леладер, хIана аьлча, школе зIамагIа долча берашкара кагий ахчаш цо доахилга ховш вар со. КIаьнкаи тхонеи юкье массехк метр мара хургьяцар. КIаьнка аьшка сом хьалкхосса ше а тIакхийтта хьалаьцар из Идриса.

— Хьада са ахча! — яхаш цIогIа а детташ, сом бе кхача Идриса кулгах каетта ваьлар кIаьнк.

Из дIа а лоставаь, цунна ца гойташ вокха кулгаца ахча киса деллар Идриса. КIаьнк дIавалацар. Хьалха ше тIакхийда Идриса бий хьалаьцар цо кхоссавенна. Идриса бий хьабаьстар. Баьсса бар из.

— Хьада са сом! — яхаш, велха а чIехкаш, Идрисах лета ваьлар кIаьнк.

Цо еча гIарах нах гулбала болабелар. Цудухъа, сай новкъостага ахча дIадалийти дагахъа, царна тIавахар со. Цига тика чура сихача боларах араваьлар кIаьнкаца хинна кьонах а. Цун да хиннавар из. Ший кIаьнка ю гIар дIахеза из воагIачоа тара дар.

— Фу хиннад укхаза? — хьаттар кьонахчо эрсий меттала, ше хьатIакхоаччаше а. Саг йистхилацар.

Хьалха санна Идриса барзкъаш дIа ца хецаш, ший сом дIадехаш вар кIаьнк, велха а чIехкаш.

— Фу ахча да Iа цунга хьада яхар, Аслан? — хьаттар къонахчо.

— Папа, Iа денна сом согара низагIа дIадаьккхад укхо, хьадалихта цунга из! — латкъар кIаьнк ший даьга.

— ХьахIий! ДIаэца хьай сом! — аьлар Идриса гIалгIай меттала. — Бегаш бе а йиш яц хьоца? — кIаьнкага сом дIакховдадир цо. Вокхо катеха бера дIаий-царший сом.

— Юхале цунна из сом, миска хургва из, — Iоттар еш, аьлар къонахчо.

— Аз кхы а лургда хьона. Да-нана доацаш бой хила тарлу ераш! — аьнна, соней Идрисаи кIирвенна бIарахьежар из.

— Тхо-м дац бой! — иккхар согара.

— TIаккха берашкара низагIа ахчаш хIана доах оаш, — аьлар къонахчо цIимхаро, — эхь хетаций шоана зIамагIбараш бовха? Шоай даьй-ноаной сий хIана доаду оаш?

Кортош чудаха, йист ца хулаш латтар тхо. Къонахчун дешаша, кертах гон етташ санна чувхавора.

— Хьан-д шо? — хьаттар цо тхога.

— Наьсар-Кертера да тхо! — корта хьал ца айбеш, оапаш бувцар Идриса.

— Са юртахой да-кх шо тIаккха! — цецваьлар къонах. — Сона мича довз шо, малав хьа да? — хьаттар цо Идрисага.

Идриса ший даь цIи малагIа йоаккхаргья ца ховш латташ, мичара воагIа ца ховш милиционер тIанийс-велар.

— Фу хиннад укхаза? — хьаттар милиционера. Довда делар тхо, цхьабакъда, милиционера тIакхийт-та кулгаш лаьцар тха.

— Фу даьд акхар? — хьаттар милиционера, юха а гулбеннарашка.

— Тха кІаьнкагара низагІа ахча даьккхад акхар, — аьлар, тхона пІелг тІа а хьожабеш, кхалсага.

— Бита ераш, бегаш мара баьбацар акхар! — дехар дир тхоца кьамаьл даьча кьонахчо. — Са лоалахой ба уж.

— Хьо а ераш а милице берий отделене дІадига дехарийла ва со! — жоп делар милиционера. — Цига кьоастадергда вай бакьдар. Долле, аьнна, тха шинне а кулг дІаозадир цо.

— Со ваха сиха ва, — аьнна, бахьан а даьккха, кьонах а цунца хинна кхалнах а, шоай кІаьнк хьалха а ваьккха, дІаболабелар. Наг-нагахьа тхогахьа юха а хьожаш водар кІаьнк, тха футтаро еш, мотт ара а боахаш.

Милице берий отделене Јочудигар тхо шиь. Цига малаш-д а малагІа школе дешаш да а — шедар дІаяздир милице форма ювхача кхалсаго. ТІаккха тха школа директорга телефон техар цо. Нах а бовхаш, Іалаьмате доккха хІама даьд укх шинне, аьнна директорга тхона тІалеткьар из, тІаккха тха характеристикаш дІайийхар. Цо телефонаца дІаду кьамаьл хьахозар тхона, хІаьта директора цунга юхаду кьамаьл хазацар. Характеристикаш сенна эш хаьтта хила дезаш дар директора, хІана аьлча, берий цІен инспектора аьлар:

— Характеристикаш эш укх берашта судебни гІулакх хьoadара.

Цо из мишта аьлар хац сона: тхо кхерадара е цІенхаштта уйла йолаш. Цьхабакьда, из цо аьлча мара оахош даьчун цІенхаштта уйла еш вацар тхо шиь. Бесаш дІадолхаш кхерадир тхо телефонаца кхалсага даьча кьамаьло. Идрис йистхулалуш вацар. ХІаьта со мадаггара деха эттар, эггара хьалха оаха даь хІама а да из, кхы дергдац, яхаш. ХІама хиланзар сачох. Тхона шиннена а протокол оттайир милице болхлочо. Да-нана балха дола моттиг хьаювца аьлча:

— Из сенна эш? — хаьттар аз.

— Шо бахьан шун да-нана бехктокхаме озийта

эш! — жоп делар кхалсага. — Оашош даь зулам кIези-га хеташ дий шо? Тахан кIаьнкагара низагIа ахча даккха деннад шо, кхоана тика, наьха цIенош довха безам оттаргба, ломма кхы а доккхагIа зулам дергда... Иштта зIамигачун тIара доккхача зуламга кхоач саг, — йоахар кхалсага. — Цудухьа шуга зулам кхы ца дайтара де дезар дергда оаха хIанз. — Протокола тIа тхога кулгаш а яздайта, дехьа чу дахар тхо.

— Хьо бахьан да хьона ер деррига! — аьлар аз Идрисага, тхоаш цхьаь дисача. — ХIанз кхийтарий хьо, Iа берашкара ахча дахар зулам долга. Tаккха наха ер дIахезача мел доккха эхь да!

— Хьанна ховра цунах зулам а хинна вай хьувза-дергдий? — жоп делар Идриса.

— ХIанз кхийтарий хьо тIаккха?

— ХIанз-м хIана кхетац! Вай укхазара чудохийта-ре кхы дуне доаккхаш тIакховдаргвацар со наьха хIаманна. Чудохке фу дергда вай? — гIайгIа йора са новкьоста.

Тоьал ха яьлар. Мама сагота хургйолга ховш вар со. Телефон ца тохаш фу деш вагIа со, аьнна, хьал а гIетта наIара ко хьаозадир аз. Из кьайлаяр тхона ха а ца ховш. НаIарах бий бетта волавелар со. Дехьа чура, тхо хьалха чудоаладаьча цIагIара, ниI цIовзаш хьахезар. Парт, гIарт, яхаш таташ а деш еза иккаш текхаеш, тхо долчакхьа цхьа саг хьаволавелар уйче тIа гIюлла. ДIоагIа чукхостадаь, ниI хьа а йийлла, чувашлар доккха ши мекх дола тенна милиционер.

— Фу эш шоана?

— ЦIагIа телефон тохийта сога! — аьлар аз. — ЦIагIарбараш сагота хургба.

— Хьашт дац! — тIачайхар милиционер. — Хоам баьб царга тхьовре а, укх сахьате хьакхоачаргба!

НаIарах чIега а тега дIавахар милиционер. Кхы а ах сахьат даьлар, цхьабакьда, тхона-м геттара дукха хийтар из. ЦIаьхха наIара тIехьашкара кхалнаьха а маIача наьха а гIараш хьахезар тхона. ЛадувгIа эттар со. Кьамаьл дерашта юкье сай даь оаз хезача,

Гладвахар со дагахъа. НиI хъа а йийлла, тхо долча чубаьлар протокол оттаяь кхалсаги, мекхаш дола тенна милиционери, царна тIехъа са даи, Идриса нанеи. Тхона тIехъабакъараша а оаха а цхъан каьхата тIа кулгаш а яздаь, чудахийтар тхо.

Дас хIама хъа ца оале а, чоагIа эхъ хетар сона оахоша даьчун. Корта чубаха, йист ца хулаш чуводар со даьца, хIаьта Идриса мадаггара сердар нана.. Тхо дIа-хъа къаьстача, дас раьза воаццаш хьяттар сога:

— Фу эшаш доах Iа берашкара ахчаш?

Йист ца хулийташ къамарг дIалаьцар са, цун хаттар новкъа долаш. Сона халахийтар айса ца даьча хIамах се бехке варах, цхъабакъда, се цIен а венна, новкъоста беррига бехк дIатIабилла а магацар се бахъан цо из зулам дарах.

— Йштта нийсделар из! — оаладелар сона низткъа.

— Мишта нийсделар? Хъаала долчча бесса, — аьлар дас.

Долчча бесса дIадийцар аз: автобуса тIа тхоашта гIод тохар а, из бахъан маькх эца тхоашка хIама ца дисар а, тIаккха цхъан ца вовзача кIаьнкагара оахоша сом даккхар а.

— Наьха ахчах ийца маькх вай цIагIа чужа воаллар хъо, — аьнна, лерг озадир са дас. Цо йийттача аттагIа хетаргдар сона, наьха хIама лочкъаьаь воагIа яха хабар хозачул.

Да хьалха а волаш цIагIа со чувоалаш наьха гIараш яр хьахозаш. Хьадагабехар тика тIа тхо долхаш мамас бийца хъаьший. Моаршал хоаттаргда-кх аз, яхаш, дагахъ уйла йолаш со чуваьлча, цец-амах ваьлар со: сахьат хьалха оаха ахча даьккхача кIаьнка даи, цунца хинна кхалнахи, кIаьнк шеи бар тха цIагIа. Сол кIезигагIа цецбаьнна уж а бацар, хIана аьлча, вIаши дIа-хъа йист ца хулаш, цхъа юкъ яьккхар оаха. ХьалхагIа кIаьнк хилар йист. Са книжкага а хъежаш дивана тIа вагIар из. Массанена дIа а хозаш, аьлар цо:

— Папа, согара сом даьккхачунца хинна кӀаьнк веций ер?

Кхы са ца тохаденна, сайна тӀехьа уж кхайккаше а, араведар со.

— Хьо лохаш со ца кхоачаш моттиг мича йисай, мича хиннав хьо? — хаьттар сога нанас, хьаьший бах-халца яхаш, ара а хинна, саррахьа чувеча. — Наха хьалхашка хоза мича дар Ia даьр!

— Царех эхь хеташ вахар-кх! — жоп делар аз.

— Цар-м хьо бехке веш хӀама аланзар, Идрис вув-цаш бар уж-м! — сога сагот ца дайта гӀертар мама.

— Сона мича бовз уж, малаш бар вайцига хинна-раш? — хаьттар аз цунга.

— Мишта малаш бар? Вай Лайла йигачун вошен цун дезали бар-кх! — цецъяьлар мама сона уж ца бов-зарах. Лайла са даь йиший йоI яр.

— Сона сенах бовз уж, мама, царцига со цӀаккха ца хилча! — аьлар аз. — Царгара ахча даккха тхо-м гӀийртадац, Идриса бегаш баьбар, хӀаьта цар «бош-толг» цӀогIа хьекха йолаелар-кх. Цига милиционер тIа а кхаьча, тхо дIадигар.

Цу бийсан юача хӀамах мотт ца тохаш Iовижар со. Iуйран школе вахача, хьалхарча дийнахьа хинна ха-лахетар кӀориг а долаш дар. Школа линейка а гулъ-яь вийцар тхо шиь, кьоал деш лаьцав, яхаш. Цу дий-нахьа дешархошта хьалхашка хинна эхь валлалца дицлургдоацаш дагалатт сона хӀанз а.

ЦаI мара а йоацаш, нанас боча лелайора Лайла. Цунга кулг дIа ца тохийташ ше дора цо цаIагIара деррига а гIулакхаш. Дешара чуяри, ловзари, хала-атта урок яри мара, кхы бала боацаш кхувш йоагIар из. Нагахьа сакъердаме книжка нийсделча, из дешаргдар е тIера ца йоалаш телевизорга хъежаргъяр. МерзагIа дола даар а цунна лора нанас. ДикагIа дола барзкъа а цунна эцар. Дуккха мах а телаш кхыйола хIамаш а иййора, из йоккха хилча эшаргъя, яхаш.

— Мама,—аьлар Лайлас цхьан дийнахьа,—тхоай классера бераш деха мегаргдий аз сай цIай дездеча!

— МалагIа цIай? — кхийтанзар Дебахан.

— Мишта малагIа? Йицъеннай хьо? Ломма шийтта шу ма доалий са!

— Дала а даьра доал! Со йицъеннаяр! Дика болх ба Iа дагадохийта! Хьабеха Iа, хIана мегаргбац. Аз дика даа хIама кийчдергда шоана, — аьлар нанас.

Шоаш хьийхача дийнахь Лайлай яь ди дезде баьхар цунца цхьана деша багIа Мареми, Розаи, Азаи.

— КIаьнкаш бахканзар шуца? — хьаттар Лайлас, хьаьший тIаэцаш.

— Тхоаш доагIаргда тхо, аьлар цар, — жоп делар массанена хьалхара Азас.

Ше аьннача бесса, балха яхале Лайлай нанас мерза

даа хІама кийчдаьдар. ЙиИгаша новкъостал а деш, стол кийчде йолаелар Лайла.

— Сабарделаш! — цІога техар Марема. — Лайлайна лаьрхІа айса пирог яьй аз!

Ший тІорме чура хьа а яьккха, стола тІа Іойиллар цо пирог. Цунах хІанз а йІовхал дІакъастанза яр. Чам баккха безам болаш хьатІаяьхкар йиИгаш.

— Ма хоза яьй Іа ер, Марем! Маца Іомаеннай хьо пирогаш е? — хеттар цар, пирог йохаеш.

— Мамайца дІаІомаеннай-кх! — иккхар Маремага. — Цо-м со чІаьпилг де а зІоакаш е а Іомаьй!

Стола тІа латтача кхыча кхачах кулг ца тохаш, массавар а Марема пирог яа эттар. БІара тІо-мараши Іажий джеми чуелла, чІоага чам болаш хиннаяр Марема пирог.

— Хьо-м, — аьлар Азас, — бокъонца йола мастер хиннай! Тхо а Іомаде деза Іа пирогаш е!

— Шун безам хиннача хана кийча я-кх со! — елаенна бегаш бир Марема.

Лайла дагахь хьагаш яр Маремах, цунна а чам болаш хийтар цо яь пирог. Маремага аьлар цо:

— Баркал хьона, са йишилг, со дагаеха ер яь чІоага тоам бир Іа сона!

ЙиИгаш пирог юаш йоахкаш, цар классера кІаьнкаш баьхкар Лайла даькъала ювца. Зизай курсаш йоахкар цар бе. ХІаранена цхьацца чІегилг пирог кхачар царна. Уж а цецбаьннабар, пирог яьр Марем йолга дІахайча. Тхо сиха да аьнна, бахар кІаьнкаш.

ХІама а дна, пхьегІаш дІаяха айттар йиИгаш. Ший коч блех ца яра, Лайлайгара тІолг дийхар Азас. Укх сахьате мамай тІолг дахь аз, аьнна, Лайла кухне яха елча, Розас соцайир из:

— Яха хьашт дац, Лайла! Аз а сайгара совгІата лаьрхІа, хьона цІага эшарг ма дий аьнна, тІолг тийгад.

Каьхата юкъехьорчадаь даьлла тІолг хьа а даьста, Лайлай юкбах дІадийхкар Розас.

— Мишта тов из цунга? — хавттар цо йиИгашка.

— Хоза-м тов хьога из, Лайла! — аьлар массане а. — Иразе хилда хьа из!

Лайлай гIадъяха бIаргаш доагар.

— Бокъонца Iайха тийгадий Iа из? — хьаттар Марема, ца тешаш.

— Тийгад! — жоп делар Розас. — Из-м, тIолг мара мичад, сона-м коч тега а хов, мамас кIеззига нов-къостал а деш!

Розай нана говза маха боаккхаш саг яр, из юрта мел болча кхалнаха а ховш дар.

— Ираз долаш саг я хьо! — хьагар Розайх йиIигаш. — Хьа нана санна из говзал хьахьеха саг валаре, тхо а Iомалургдар.

— Шун безам бале, аз хьехаргба шоана никъ! — аьлар Розас. — Са нанас дIа а хьехаш, хIамаш тега Iомалу кружок хьайийллай вай пионерий Двореце. КIира шозза болх бу цо. Цига аха шун безам бале, аз мамайга дIаяздайтаргда шо дерригаш а.

— Сои-сои ухаргья, дIаязъяйта! — яхаш, гIадъяхарца цIогIарч даьлар йиIигашка.

ПхьегIаш дIаяьхачул тIехьягIа, Лайлайга хьаттар Марема:

— Нанас даьдий хьона совгIат?

— Даьд! — жоп делар Лайлас. Шкафа чура хьа а ийца, кIопилг дIакховдайир цо Маремага. КIопилг хьайийллар вокхо.

— Iаля-лай, йиIигаш! — иккхар Маремага. — Ма хоза я-кх ераш!

Дошо гIалкхаш ядар кIопилга чу. Лепаш кIигаш а доакхаш яр уж. БIарахьежжача йисар йиIигаш.

— Акхар-м дукха мах ма хургбий! — аьлар Розас. — Иштта еза гIалкхаш мишта лелаю дешархочо?!

— ХIанз лелае-м Лайла а мича йоал. Йоккха хилча мара! — аьлар шийна хетар Марема.

Цар къамаьл юкъагIдаьккхар Азас лекхача пианос. Юха а йийрза, йиIигашка аьлар цо:

— Ер илли аз Лайла яьча денна хетаду!

Шоай бе яькка гIалкхаш а йицъенна, ладувгIа

эттар йиҕиҕаш Азас локхача ашарашка. Уж цецбаьнна-бар, Аза иштта дика пианино лакха Юмаяларах. Цунах чоаҕа хьагаш ладувҕар Лайлас а. Цо ший мел дар д'алургдар, иштта ашараш лакха Юмаялара. Пхи шу хьалха, цун ворх'и шу дузаш ийца пианино бар из. Цу хана денз цхьанне а ног'ар хьа ца делаш лавттаб из. Эггара хьалха из локхар Аза яр.

— Мишта Юмаеннай хьо пианино лакха? — хаьттар, из йистеяьлча Розас. — Нанас Юмаяьй хьо?

— Са нанна-м мичара ховра-из лакха! — жоп делар ц'имхаро Азас. — Цун ха а таро а хиннаяц Юмаяла. Ялхайтта шу даьлча денз фабрике болх бу цо. Вай музыкальни школе ухаш Юмаеннай со.

Азас ашараш а локхаш, йиҕиҕаша т'ехьа иллеш а доахаш, д'адихьар цар Лайлай ц'ай.

Сайран нана чуеча, елхаш яг'ар Лайла. Цецьяьлар цун нана, йиҕиҕаша цхьа халахетар даьд, аьнна меттар цунна.

— Хьона фу даьд? — хаьттар цо йиҕиҕага. — Тахан санна долча дийнахьа елхаш хул?

— Х'ама даьдац! — жоп делар Лайлас, безам боаццаш.

— Йиҕиҕаш хиларий укхаз?

— Хилар!

— Фу даьд хьона т'аккха, х'аний хьо иштта? — раьза яцар Дебахан йиҕиҕа. — Хьа ханарча йиҕиҕашта кхыметтел набарах а ца яйна г'алкхаш ма ийцайий аз хьона!

— Сона сенна еза, мама, г'алкхаш а, д'а-а латта из пианино а, дошо х'амаш а? — иккхар Лайлайга. — Цхьяккха х'ама хьаде Ia со ца Юмайича. Кхыметтел сайна т'ехьа мотт а хьалбаккхийтац Ia сога! Фу дергда аз йоккха хилча?

Уйла йир Дебахана йиҕиҕа кьамаьла. Лайла х'анз а з'аамига хеташ яр из. Цудухьа аьлар цо:

— Сабарде, кхувргда хьа, са йиҕиҕ! К'еззига кхы а хьайоккха хилча, Юмадергда вай хьона эшшар.

— Со-м яц з'аамига, мама! — аьлар Лайлас. — Са

ханара йолча Маремас яь я хьона е пирог, — лаьрххIа
нанна ше йита пирога чIегилг дIаелар цо. — ХIаьта
ер, — тIолг дIахьекхар Лайлас, — Розас ше тийга де-
над сона. ХIаьта Азас... Цо вай пианино локхаш хе-
задаларе, ховргдар хьона! ТIаккха сона фу хов? —
аьлар, дог чIехкаш, Лайлас.

Лайла хьаьста тейир нанас.

— Мама, — хьоастаелар Лайла, — пианино лакха
Iомаяла безам бар са.

— Мегаргда, — аьлар нанас, — уйла ергья вай цу
деша.

Дагахьа раьза яр Дебахан, ший йиIига хIама Iома-
дара безам тIабаха. ХIанззалца а во Iийнай со, йоахар
цо дагахьа, цунна цхьаккха хIама ца Iомадеш.

Юрта яхар базархо Касрат. Цхьаннахьа цун овла болчоа тара дар. ХІана аьлча, цо юхадокка хьакхухьа барзкъа, кога гІирс, кхьдола товар эгтара дикагІдар хулар. Дуккхача шерашка базар еш цун дика сакхувра наьха хьашташ сенца да. Цун цІа рузкъах хьалдизадар, цхьабакъда, ираз чудагІацар. Цхьаь яхар Касрат.

Цкъа ший юхайокка хІамаш а тІехьа Мурадарцига из ена ягІаш, Мурада да тІакхьачар цунна. Цо атта ловргдолаш хІама дацар ший цІагІа цунна бІаргадайнар. Из хеза вар цхьаннахьа балха а така а йоацаш, базарах яхаш йолча Касратах юрта дувцар. Цимхаро волаш хьаьшийга моаршал хьаьттар Хоасбота. ТІаккха аьлар:

— Іа фу дий, Касрат, юхайокка ена хІамаш а тІехьа кхы са коа ма еллахь. Хьай тайпанна а юрта а хьалхашка сий долашагІа дар хьона цхьаннахьа балха яхача.

Мурад цІагІа а волаш хилар из къамаьл. Духьала йист ца хулаш яхар Касрат.

Мурад а цун доттагІа Башир а ворхІлагІа классе цхьана дешаш бар. Дешарах дика кхеташ, пионерски болх дика бе гІерташ хьабоагІар уж. Школа пенгазет арахецаш а зуламца къовсам лоаттабар шоай гІулакх лоархІаш а бар уж.

Баширага дІадийцар Мурада ший дас Касратага даь кьамаьл.

— Балха а йоацаш, вай юртахой Іехабайташ мишта лелийт Каси (иштта цІи йоаккхар бераша Касрата)? — тамаш йир Башира.

— Радио а телевидене гІолла а хІара дийнахьа хІана дувцац аьнна, ма дувций дер дайнача, базар еча нахаца кьовсам лоаттабе, яхаш.

— Вайна могоргдарий тІаккха из соцае? — вела а кьежа хаьттар Башира.

— Сона цхьа план дагаехай, — жоп делар Мурада. — Городе базар тІа бІаргайнаий хьона базархой бувцаш уголок?

— Вайцига мичай базар! — юкьеиккхар Башир.

— Базар еце а клуб я, хІара дийнахь дуккха нах гулалу цига, — йоахар дІахо Мурада. — Каси хІамаш йохка ях-яхача цун сурташ а даьха, сатирически пенгазет клуба хьалхашка вай хьалтехача, фу дар аьнна хет хьона?

— Из-м хала дац, — аьлар Башира, — тІаккха Касе ший базар соцаергья аьнна хетий хьона?

— Ховргда-кх тІаккха! — жоп делар Мурада. — Цхьаккха ца деш вагІачул дикагІа деций из?

— ТІаккха фотоапарат эшаргья вайна, — раьза хилар Башир. — Мичара йоаккхаргья вай из?

— Из-м Ахьмадага яр, шийла дикагІа кхы йоацар! — кулг лостадир Мурада.

Ахьмад царца цхьана деша вагІа кІаьнк вар...

Уйла тІаяхийта урокаш еш вагІар Мурад цар коанаІарах хІама тохаш. Нана цамогаш метта а йолаш, кхы из мара саг цІагІа а воацаш, урокаш тІара вала везача эттар из. Цхьаккха дича а вІаштІехьдалацар цун физиках дола задача. Цо эгІазвиги вагІар кІаьнк. Цудухьа, наІарах хІама техача раьза воацаш аьлар цо ше-шийца:

«Малав-хьоагІ из?» — Башир хила мег, аьнна ручка истола тІа а кхесса, араведар из.

— Малав цига? — цІогІа техар цо воддаше а.

— Со яр из-м! — хъахезар Мурада Касрата оаз. — Хъава цIагIа йий? — хъаттар Касрата шийна ниI хъа-ийиллача.

— Я! — жоп делар Мурада. — Хъачуяла!

— А-а-а! — аьлар Касрата чуя ца юхъаш. — Цхъан минота Хъава езар сона...

— Метта я из! Хъачуяла, цIагIа кхы саг вац! — йоахар Мурада из юха хIана гIерт са а кхувш.

Хоасбот цIагIа воацилга хайча, бе боккха ши тIор-ми а болаш, хъаккхашта хъачуяьлар Касрат.

— ХIанз фу хилар хъона, ва Хъава? — йоахар цо, вож цамогаш метта хилар геттара шийна халахеташ санна. — Самардийнахъа тика тIа сона яйча-м гIахъа ма ярий хьо?

— Хац сона-м, ер къаялар деце! — цIимхаро жоп делар Мурада нанас метта тIара хъал а айлуш.

— Пурам дац, Хъава, маршкаш! Аллал! — сиха ле йолаелар Касрат. — Шелал кхийтта хургъяр хъона-м, кастта дIадаргда.

ДIа-хъа хаттараш де эттар кхалнах. Цу юкъа уралаьтта Мурад, шоаш баь барт дага а бежа, араик-кхар. Ше ма водда Ахьмадарцига ведар из. Ахьмад цIагIа вар. Чукхайка араваьккхар из Мурада.

— Жи, сиха хъай фотоаппарат яхъаш вел! — аьлар цо кIаьнкага, кхы къамаьл дIаьх ца деш.

— Фу хиннад цига? — цецваьлар Ахьмад.

— Пленка йоаллий цу чу? — хъаттар Мурада.

— Селхана-м йоаллар!

— Жи, сиха хъаял, Касрат енай тхацига! — сихве-лар Мурад.

Кхийтар Ахьмад, Касрат цо хъоахайича. Башира дийцадар цунга шоашта дагадийхар. Фотоаппарат а яхъаш Муради Ахьмади чукхъачача, кхалнах шоайла къамаьлаш деш багIар. Хъалчу а ваьнна, урокаш е гIерташ санна, Юхайра уж шиь. Йийллача наIарах шаьра хъахозар Касрата ду къамаьл. Сурт мишта даьк-кхача бакъахъа да зем боаккхаш хъачухъажар Ахь-мад. Цунгахъа букъ а болаш ягIар Касрат. Истола тIа

ядар цо йохка ена хІамаш. Доккхача корах шортта сердал чуйоагІар цІагІа. Ше латтачара массехк сурт даьккхар кІаьнка истола тІа ухкача хІамай. Кхалнахах цхьанне а теркалванзар из. Касрат ший баге вІашка ца юллаш къамаьл деш яр.

— Цхьа сакъердаме хІама дувца аз хьона, Хьава? — аьлар цо сетта. — Лазар а дуж, йоах, сакъердаме хІама хезача.

— Дика магац сона, Касрат, маршкаш, — из дІа-ххийтара аьлар Мурада нанас, — укх сахьате чува везаш ер а ва, хьайна ма хезарий хьона цу хана хьайга цо даь къамаьл. Уж яда хІамаш а тІехьа хьо цунна укхаза бІаргагой...

— Йода со-м, укх сахьате, Хьава, — юкъеиккхар цунна Касрат. — Хьалла гувна тІа яхача Довхана марас даьр хьона дийцача. Из дувца йолалушше а корах ара а хьежа, Мурада аьлар царна дІахозаргдолаш:

— Воти а латт чувоагІаш!

Цунгахьа хьа а хьежа, ураиккхар Касрат.

— Хьона моаршал хилда, Хьава! — йоахар цо, истола тІа яда ший хІамаш дІахьорчаеш. — Дукха гайнай со шунцига. — Уж хІамаш хьорчаеш из йоаллаш юха а сурт даьккхар Ахьмада.

Урокаш яь ваьлча Баширарцига вахар Мурад.

— Башир! — чукхайкар Мурад цар коа.

— Хьаволле, цІогІа а ца детташ! — юхахезар цунна доттагІчун оаз. Коа цаІ деш из воаллачоа тара хийтар Мурада. Башир доаханна доакъар кийчдеш воаллар.

— Фуд цига? — хаьттар Башира. — Касе сурташ даьха-м вагІац хьо?

— ВоагІа! Хьона сенах хов из? — жоп делар Мурада. — Ахьмада массехк сурт даьккхар цун.

— Тоаденнад тІаккха Касе гІулакх-м, ший «лични» фотограф а волаш! — бегаш бир Башира. — Мича яйнай хьона из?

— Тхацига енаяр-кх, ший пахашкаш а яхьаш. ТІаккха аз, ведда ваха, Ахьмад вийхар.—Доаханна доа-

къар а денна, цIагIа дIачувахар ши новкъост. Башира магнитофон лотайир.

— Керда ашараш мичара енай хьона? — хаьттар Мурада. — ХIанззалца хьога мича яр ераш!

— Хьусена енай сона уж! — аьлар Башира. Хьусен итталагIча классе деша вагIар цар школе.

— Сенна енаяр шунцига Каси?

— Сенна ух из наьхацига? Ший «базар» яхьаш ена-яр-кх! — жоп делар Мурада. — Ший хIамашка мамас дIахьажа ца а тига, йоахараш дувца йолаелар.

— ТешамерIа ба аьнна хетача вай классерча кIаьнкашка дийцад аз вай шиннена дагадехар. Уж раьза ба новкъостал де, — гIадваха дувцар Башира.

Новкъостий къамаьлаш деш багIаш, цар классера Зоврбик чукхайкар. Цун оаз хьа а хеза, шаккхе кIаьнк араведар.

— Башир! — сов сиха варах вувхьаш вар Зоврбик. — Тхацига Каси енай, шортта хIамаш а яхьаш, на-неца царга хьежаш боахк уж!

— Со укк сахьате Ахьмадаца фотоапарат а яхьаш дIаваогIа, — аьлар Башира Зоврбикага. — ХIаьта хьо чугIо, — аьлар цо Мурадага, — вай кхоккхе а дахача Касе дегабуам бе мер. Сои Ахьмади гIорг-да цига.

— Фотоапарат бIарга ма яйталаш цунна! — хьехар дир Мурада. — Тахан цун сурташ ма даьхадий вай!

— Фу дувц Iа хIанз! — цецваьлар Башир. — Сага бIарга а ца гуш сурт даккха йиш йий? Хьо хье ма варий вай леладер цунна дIахой а хIама дац яьхар!

— Мегаьд! — кулг лостадир Мурада. — Шоай безам бар де хIаьта. Сайран вIашагIкхетаргда, — аьнна, чувахар Мурад. ХIаьта Башир Ахьмад волча вахар, Зоврбикага тхога хьежалахь цIагIа аьнна.

Зоврбикар цIагIа массехк кхалсаг яр. Зоврбика йиша Амнат, ферме шийца цхьана балха йолча Рабеца, барзкъашка хьежаш йоаллар, Каси Зоврбика наьнаца къамаьл деш ягIар. Бераш цIагIа чудаьлча Кас-

рата ена кхалнаьха костюм тIа а йийха, из шийга мишта тов хьожаш кизга чу хьежаш латтар Амнат, хIаьта Раби овкяра бесса йолча бельгийски полтувга хьожаш йоаллар. Маьнге тIа базархочо ена кхы а хIамаш ядар. Кхалнаха теркалданзар бераш. Зоврбика дехьарча цIагIа чубигар Башири Ахьмади. Сурт къайлагIа доаккхалургдолаш дацар, хIана аьлча, кIеззига баьде яр. Цудухьа, Башира хьехар дир Зоврбика:

— Шун сурт даккха аз, ала кхалнахага. Кхалнаха хоза хет шоай сурт доаккхаш хилча. ЦIагIара ламг а хьалсагалахь.

Сурт мишта даккха деза Ахьмада шийна хьехар даьча тайпара, дехьа чу а ваьнна, лампа хьал а сега Зоврбика аьлар:

— Ами! — иштта цIи йоаккхар цо йоккхагIа йолча йиший). Шун сурт даккха аз, дIаовттал Рабеца цхьана!

— Хьаний из фотоаппарат? — хьаттар Амната.

— Тха классерча кIаьнка я ер-м, — жоп делар Зоврбика. — ДIаовттал укказа! — цу шинне доаккхаш санна, Касрати цун хIамаши лоацаш шозза сурт даьккхар цо. ТIаккха йишийга аьлар: — Хоза-м тов хьога из костюм, Ами, фу дех цунах?

— Дукха-м даьра дех! — елакьежар йиша. — Ткьаьи пхиь тума! Эцаргьярий Iа сона ер?

— Малав йохкар?

— Касрат я-кх!

— Со воккха хилча ахча дIалургдолаш цо хьалой-м эцаргьяр, — бегаш бир Зоврбика.

Шевар велавелар. Цар къамаьл дехьа чу дIахеза Башири Ахьмади раьза хилар Зоврбика говзала. Ший гIулакх даьлча, новкьостий болча юхавера Зоврбик.

— Хьо-м ховргдолаш ва, дIахьеха а ца дезаш! — могавир из Башира.

Дехьа чура Касрат йистхулаш хьахезар берашта:

— Цунна из костюм гIахь-м я, дика а тов? ДIаэций оаш?

— Клеззига чухьнахъа баккха хъай мах! — аьлар цунга Амната нанас. — Гаьдала мах шийтта тума ма-ра мичаб цун!

— Аз-м ишта а чухьнахъа баьккхаб из, — юхаяла-цар Касрат. — Городе йихъача ткъаьи итт тумак йо-даяь хьоргъяр согара из. Атта да моттий хьона Риге а аха, цига къа а хьийга из хъая?

— Цудухъа, итт тума сов ма лой хьона оаха! — тIагIертар Амната нана Дебахан. — Сагота децаре-м тхоаш дIа а даха, оахош эцаргъяр йиIига мел эшар!

— Аз хъаэц хьогара костюм, — аьлар Амната, пу-рам дехаш санна нанна бIара а хъежа.

— ТIаккха туфлештеи полтувнеи раьза яц хьо? — хаьттар гIадъяхача Касрата, маьнге тIа кхесса улла товар хъа а ийца.

— ХIанзарчоа кхы ахча дац сога! — елаенна жоп делар Амната. — Сайга ахча нийсделча хьо йолча се дIайоагIаргъя со.

— Га цхъан бетта нийсдой!.. — Касрата оаллаше а, юкъеиккхар Дебахан:

— А, Касрат! — Полтох дезткъа тума дала тха та-ро яц.

— ТIаккха кочамашта а раьза дац шо? — хаьттар Касрата.

— Кочамаш-м дика я, ала хIама дац, — жоп де-лар Амната. — Аз ма аьннадий хьога, се дIайоагIар-гъя, ахча нийсдича!

— Мегаргда! — раьза хилар Касрат, костюмах ахча дIа а эцаш. — Уж йохка сона нах короргба! ТIехъагIа дехке ма довлалаш. — Ший хIамаш боккха-ча тIорме чу йохкаш из йоаллаш, тIехъашкара тIа а вена, сурт даьккхар цун Зоврбика.

ШоллагIча дийнахъа а Касрата сурташ даьхар бе-раша. Кхай тIа боахкача кхалнахага, совхоза конторе, тикана хьалхашка хIамаш йохкаш из латташ даьха цун сурташ гулделар царга.

— Тоьаргда ераш-м, аьлар Башира, — хъаштдале кхаь пенгазета а!

— Ераш дерригаш пайдана хуле-м тоъаргда! — раъза хилар Мурад. Ахъмад волча а баха сурташ хъадир цар. Тlаккха ватмански каъхат лаха эттар.

— Мичара дахъаргда вай из? — хаъттар Башира.

— Хац сона-м! — уйлангахъа вахар Мурад. — Школе из доацилга хов сона. Клубе хила мегар. Вай гlулакха-м ши лист хилча а тоъаргъяр.

— Клубе дале, из долаш да вай! — гlадвахар Башир. — Клуба заведующи Мухъмад са «хъаша» ва.

— Го вай тlаккха из волча! — гlадвахар Мурад а.

Клубе тоъал нах бар. Цхъабараш дlачувоаллача латтача теннисни истола гонахъа гулбенна латтар, ловза шоай аргlа хъакхачарга хъежаш. Массехк саг шахматех ловзарашка хъежар. Болххаше клуба заведующе кабинетe чубахар новкъостий.

— Оаш фу леладу «джентельменаш»? — хаъттар берашка Мухъмада.

— Фуд хой хъона? — къамаъл доладир Башира, шийна эшар дикагlа дlа мишта аргда ца ховш. — Лоацца аълча, сатирически пенгазет де ватмански каъхат дезар тхона.

— Кхы хlама эший шоана? — хаъттар клуба заведующе.

— Эшац, — аълар Башира. — Ши лист lа лоре!..

— Лургда, эше дукхагlа а!

Каъхат денна гlадбаха, шоаш ма болхха Ахъмадарцига юхабахар уж.

Мурада говза дора пенгазет. Бокъонца волча художника санна, язде а сурт дилла а ховра цунна. Доккхача алапашца листа лакхе гlолла яздир цо:

«Базархоштей дер дайнараштей вайна юкъе моттиг яц!»

Дlахо цу йоазонна кlала хlамаш йохкаш лелача Касрата сурташ тlалотадир цо. Тайп-тайпарча моттигашка уж даъхалга гуш дар. Сурташта кlала товарах Касрата дlабехаш хинна мах увттабора бераша. Фото-монтаж яь шоаш баълча, цунна кlалгlолла яздир: «Касрат, сацийта хъай базар! Балха гlо!»

— Ер клуба хьалхашка, саг хьалкхоачаргвоаца-
ча хьалъолла мара езац, — аьлар Башира. — Юхеди-
сача суртех фу ду вай?

— Мишта фу ду? — хьаттар Мурада. — Ер сан-
на цхьаькха хьа а яь Касрата цѐнах хьалто-
харгья-кх!

Хьалхаръяр санна цхьаькха фотомонтаж кийчье
болабелар уж.

«Касрат, сацийта хьай базар! Балха г!о!» — яхаш
дар шоллаг!чун т!а даь йоазув а.

Шаккхе фотомонтаж кийчьяь баьлча сахьата т!а
хьажар новкьостий. Сайран барх! доалаш латтар. Итт
даьлча кино т!еххьара сеанс чакхийоалар. Итт доалаш
клуба хьалхашка в!ашаг!кхетаргдолаш д!а-хьа кьаьс-
тар бераш.

Кино чакх а даьнна, нах чуухаш латтар Башири
Муради клуба хьалхашка в!ашаг!кхийтача хана.
Т!еххьара д!авахар киномеханик. Клуба ха деш саг
вацар.

— Д!а сенца тох вай ер? — хьаттар Башира, ший
т!аьнк!ала доаллача хьоарчадаьча каьхатах.

— Аз клей денад, — жоп делар Мурада. — Бийсан
гон етташ валла йиш йий!

Башир дег!а лакхаг!а а низ болашаг!а а вар. Пе-
нах д!а а г!ерта из д!аэттача, цун бедаж т!а а этта клу-
ба пенах сатирически фотомонтаж т!алотайир Мура-
да. Мел лакха хиларах саг хьалкхоачаргвоацаш т!ало-
таярах тоам а хинна, шоллаг!ъяр хьалтоха бахар нов-
кьостий.

Касрата корашка сердал яцар. Цхьабакъда, ераш
коана!арашта юхе совццаше а ж!али !аьхар. Теркал-
данзар из бераша. Шоай фотомонтаж мича хьалтохар-
гьяр, яхаш уж латташ, Касратас ц!аг!а лампа хьалсе-
гар. Новкьостий д!абайдар.

— Х!ама хургдац вай! Клуба хьалхашка техар а
тоьаргйолаш я! — аьлар Мурада. — Чуг!о вай, Ба-
шир!

МоллагІча юрта санна, нах эггара дукхагІа вІа-шагІбетталу моттиг яр клуб. Юрта кердадар укхаза хозар. Цудухъа хержайр из моттиг бераша а. Гурра совхоза балха болха нах цар Касрата хетаяьча фотомонтажага ца хьожаш чакхбовлацар. Касрата сатирически фотомонтаж тега раьза бар нах.

БІаргкхийтар цунах Гуйрана доахан детта болха-ча дояркай а. «Хьажал! — йоахар Маддана. — Вай Каси «кепайоазон тІа» ювца ма яьннайий! Малав хьогІ из болх цунна баьр?»

— Цунах-м шек даьра яцар вай «Автолавка» (кьайлагІа иштта цІи йоаккхар цар цун)! — жоп делар Рабе.

БІаргкхийтар «пенгазетах» балха водаш хиннача юрта Совета председатела Бадаев Хьамида а. Борд-бордагІа вела а венна, клуба ниІ хьаозайир цо. Из кьайла яр. Клуба заведующи сельсовете хьавеха, аьнна саг вахийтар Хьамида. Дукха ха ялале хьакхьачар Мухьмад.

— Со вийхаварий Іа, Хьамид? — аьнна чуваьлар из.

— Вийхавар! Іоха! Малав Касрата из пенгазет те-хар?

Мухьмад кхийтанзар юртдас шийга даьча хатта-рах. Цец а ваьнна аьлар цо.

— МалагІа пенгазет?

— Мишта малагІа? Хьа клуба хьалхашка хьалте-хар!...

Ши бІарг тІабоалаш цецваьлар вож. Клубе дІачу а ца отташ, ше воагІаше а сельсовете венавар из.

— Сийсара со чуводаш-м дацар цига цхьаккха га-зет, — шекваьлар Мухьмад.

— ХІаьта, цІагІа наб еш хьо уллаше а даьд-кх из! — завклуба футтарвеш вела кьажар юртда.

— Хьажа мукъах хьажийта со цига фуд! — сихве-лар Мухьмад.

— Хьожаргва хьо! — аьлар юртдас. — Из-м мол-лагчо даьдале а нийса даьд, хIаьта со-м из Iа хьай хьаькьалца даьд мотташ вар. Вай шиь даггIаше а наха шоаш дIаболабаьб цунцара кьовсам. Из пенгазет техар малав хатта вийхавар аз хьо. ХIанз мукъа ва хьо, хьай болх хьабе! Касратацара гIулакх-м аз айса кьоас-торгда таханне а, участкови хьа а вийха. Дукха дий-цад цунца, хьай базар соцае яхаш. Бутт баьннаб цо балха гIоргья ше, аьнна, сельсовета дош денна.

Сельсоветера араваьнна, клубе вахар Мухьмад. Цига хьалха санна нах бар пенгазетага хьежаш лат-таш. БIарахьожжаше а, ше селхан берашта енна каьх-та ши лист дагаехар завклуба.

* * *

Делкьелца сабар а даь, ферме яха лаьрхIар Касра-та. ТIехьарча хана тоьал раьза яцар из ший юртхошта, хьалха санна ший мах ца хиларах. ХIаьта, райцентре яха яхьацар. Цига базар тIа шозза лаьцача гIод а то-кхаш, халла кIалхарьяьннаяр из.

Ши тIорми бизза хIамаш а йолаш араьялар базар-хо. Дояркаш доахан детта кийчлуш бар базархо ферме кхача хана. Касрата теа пенгазет дIа-хьа дувцар цар.

— Я-м, «Автолавка» а йоагIа! — аьлар массанел хьалха Касрат йоагIаш бIаргайнача Лизас.

Флягаш юлаш баьхка кхалнах хьалхьажар.

— Хьи-и, маьрша ма лела хьо! — сердар базархо-чоа массанена дIа а хозаш кьаьна доярка Хади. — Кьарлуш санна хетий шоана из?

— Ираз долаш болх хилба! — аьлар елаенна, хьа-тIакхоаччаше а Касрата. — Со ханнахьа енай мотт сона?

Ший тIормеш Io а оттадаь, хьалха санна уж шоаш хьатIабахкарга хьежаш латтар из. Цхьабакьда, саго теркалъянзар. Минот хьалха шоайла дIа-хьа кьамаьл деш, бегаш беш хинна кхалнах, дIа-хьа йист ца хулаш

боахкар. Цигга вена хьатГаеттар зоотехник Бек-Хан а ферма заведующи вола Исраьил а.

— Балха хьаванза саг вий? — хьаттар Исраьила. Цун хаттар массанена доагIар.

— Амнат я хьаянза! — жоп делар хьалнийс а енна Хаде. — Селхан а янзар из, сона-м хац цун доахан хьанга деттийтаргда а!

— Да-а-а ягIача Касратага Iодеттийта! — бегаш бир Маддана. Шевар велавелар.

— Раьза ий хьо, Касрат! — бегашта хьаттар Исраьила. — Ia дика детте, оаха балха хьаэца а мег хьо!

— Баркал хьона, Исраьил! — жоп делар Касрата. — Сона булургболаш болх бац из, хIаьта хьо Iомавала везаш мичав, Iодетта Iайха! — Iоттара Iоттар юха йир цо.

Касратацара кьамаьл дIаьхдича ше котваргвоацилга а ховш, Мадданга аьлар Исраьила:

— Маддан, маршкIаш, Амнатага со кхайк оаладалара Ia, царцига а яхе.

— Нана метта я цун! — аьлар юкьеиккхача Рабе.

Из хезача Бек-Хана са хьайзар: «Фу хиннад-хьогIцига? Селхан кхийтача Амнат корта чубаха яр!» — йоахар цо ше-шийца.

— ХIаьта а яхе хьажал хьо! — дехар дир Исраьила.

— Мегаьд, со сиха йоагIа, — аьнна, тIолг тIера Io а давккха, яхар Маддан. Исраьили Бек-Хани кхычахьа дIабахар. Дояркай болх чакхбаларга хьежа лаьрхIар Касрата. Ах сахьат гаргга ха яьккхар цо царга хьешаш. Цхьабакьда, вожаш доахан детта кийчо яь баьлча а ер теркал ца еш, шоай доаханга хьажа эттар. Дагахьа царна раьза а йоацаш, ший ши тIорми а текхабеш Бек-Хан волча кабинетe чуяхар совдегархо. Цунна лаьрхIа хIамаш енаяр цо.

Маддана цIагIа корайир Амнат. Цамогаш йолчананна йисте яр из. Маддан бIаргайча гIадьхар Амнат.

— Та фу леладу? — аьлар цо, елаенна цунна накъа а йоагIаш. — Ферме хIана яц хьо, доахан детта ха ма йий вайна?!

— Из бахъан яйтай-кх со Исрабила! ВIалла а хъа йиш яле, сиха хъакхача йоах хьога цо, хъа доахан детта саг вац, — аьлар Маддана.

— Селхан хъан дийттад уж? — хаьттар Амната, ший хъайбаех дог лазаш.

— Селхан аз а Хаде а дийттад.

Зоврбик урокаш еш вагIар. Наьнага из хьожаргволаш цунна тIа а дилла, ферме баха арабаьлар мехкарий.

Клуба юхе гIолла тIехбовлаш, Касрата сурташка а хъежаш къамаьл деш латта участкови уполномоченни юртдаи вайра царна. Хъажа вай, аьнна юхасайцар Маддани Амнати. Елаялар даьлар цIаьхха Амнатага.

— Сенах ел хьо? — цецъяьлар Маддан.

— Тхоайцига даьккха сурт бIаргадайна ел-кх! — шорттига къонахашта хозаргдоацаш аьлар Амната. — Гой хьона, лакхера ши сурт? Тха цIагIа даьхар уж. Берий болх бар ер-м! — тIатехар цо, шоай цIагIа даьха сурташ дайза а дайза. Иштта уж латташ, царна хъахезар юртдас оолаш:

— Дукха ха-м я аз Касрата тIехъа кIаьнк вахийта! ЦIагIа яц-хьогI из?

— Цхъаннахъа яха а тарлу, иззамо саг укх хана цIагIа хилац! — велара дагахъа аьлар милице участкови уполномоченне. Цар къамаьл дIахезача Маддана юкъе а иккха хоам бир: «Касрат шоана езе, из-м тха ферме я шоана!»

Юхахъажар шаккхе а къонах.

— ХIанз цига хургий из? — хаьттар юртдас.

— Итт-пхийтта минот хъалха-м яр! — аьлар Маддана.

Кхы хъе ца луш ферме Гоболабелар мехкарий. Масехк минот ялале, царна юххегIолла тIех а иккха, ферме вугача новкъа Гояхар милице машина.

Бек-Хан волча дІачуяьлар Касрат. Бек-Хан истола хьалхашка цхьа йоазув деш вагІар. Из хьачуяьлча ший йоазув а дита, хьалхьажар зоотехник.

— ХІа-а, хьо я из? — кІезиг-дукха хьалъайвелар Бек-Хан. — Керда фу денад Іа вайна, Касрат?

— Кхычарна енаеце а, хьона-м енай шортта хІа-маш! — аьлар базархочо. — «Березкера» ийцай аз ер! — тІорме чура хьа а яьккха, костюм дІакховдайир цо Бек-Ханага. — Іа ийца размер я хьона!

— Мах фуб?

— Хьона ткъаби пхеннех дІалургья, кхычоа-м лургьяцар! — хьоастаелар базархо. — Эше ФРГ хьаяь кочамаш а я сога-м! — ТІорме чура хьа а яьха, цунна хьалхашка Іоехкар цо уж. Цу миноте арара машина тата хьахезар. Корах арахьажар Бек-Хан.

— Милици? Ераш фу эшаш баьхкар-хьогІ? — иккхар цунга Касрата дІа а хозаш.

Корага иккхар базархо. Цунна бІарга а гуш, машина тІара милице форма ювха цар участковии юртдаи Іоваьлар. Дояркашка цхьа хІама цар хеттачоа тара дар. Вокхар Бек-Хана кабинета пІелг тІахьожабир. Кертах цІи яьлча санна хьайзар Касрат ше йолчахьа уж хьаболабелча. Ка а эгаш, сихъенна тІормешка ший хІамаш чуехка йолаелар из. Цхьабакъда, ший кхувргдоацилга кхета а даь, Бек-Ханага дехар дир:

— Дукхаваха, са вошилг, хьай я алал е хІамаш, аз мах ца эцаш дІалургья хьона уж!

— Хьо эгІаяьй, ва Касрат, хьайца со барта ва алийта-м яллац хьо? — аьлар Бек-Хана.

Цигга нах чу а баьнна, хьадар цар хабар. Шедар къайладахьа йиш йоацаш гуш дар. ЦаІ баьстаи вож бастанзеи ши тІорми бизза хІамаш дІалаьцар базархочунгара.

— Дукха дийцадар вай хьоца! — аьлар милице капитана. — Хьо Іергйолаш-м яц, хьагучох, набахта ца яхача.

Дояркаш тІа а болаш Касрата юхайохка енача хІа-
май протокол оттайир. Касрат а ийца яхар машина.

* * *

Юртарча клубе хилар суд. Касрат бехктокхаме
эзар цо.

— Іа яхар, вайна фу дулургда цу кхалсага?—йоа-
хар ший доттагІчунга Мурада. —ХІанз фу хет хьона
тІаккха, вай леладаьчох?

— Сона-м кѣахийтар цунах! — йоахар Башира,
клубера уж арабоагІаш. — Хьокха бийттача санна
тишъенна, Іовашкаяха ягІар Каси!

— Віалла хІама а дац! Цунна хІана хетацар тІак-
кха, кѣа ше Іехабеча нахах! — базархо шоаш гучаяк-
кхарах дог Іеба вар Мурад.

СО А ХУРГЪЯ ДОЯРКА

Са цѝи Гайшет я. Пхелагѝча класе деш аз. Мухь-мад яхаш воша ва са. Из ялхлагѝча класе ва. Мама ферме доахан детташ я, хѝаѝта воти совхоза механизатор ва. Дади а ва тха. Из десткѝа шу даѝнна воккха саг ва.

— Дегѝацара низ дѝабаѝннаб, йѝиг, — оал цо сога. — Цѝхан хана-м цѝагѝа вагѝаш сога цѝха ди а доаккхалацар.

Дукха хѝама бѝаргадайна, дайза саг ва тха дади. Темашка човнаш яѝ цѝхан кога астагѝалелх из, хѝажакѝ шин даѝкѝа екѝаш кхѝйттача товрах боккха муѝ бисаб. Дукха сакѝердаме хѝамаш дувц цо сона, ше кѝона волаш леладаѝчох. Цѝхѝайолча хана цо дувцар сов сакѝердаме а долаш, айса де дезача гѝулакхех йѝцѝяле юсс со. Хѝаѝта, дадена хозахет шийга ладувгѝа со Гохайча. Цунна-м са гѝулакхаш дац аѝнна ма хетий. Са миссел гѝулакхаш дукха долаш саг вац тха класе. Дѝауйла ел оаш.

Дѝѝ цѝа да тха. Уж цѝхѝалхадаха иѝнаш дѝла деза са. Даденеи Мухьмадаи яа хѝама оттаю аз. Мамаи воти тхо Гѝовттале балха ма болхий. Тѝаккха пхѝегѝаш дѝаяха еза са. Цул совгѝа, кхо бежан да тха леладеш, дукха котамаш, гѝажаш я. Царна хѝама тасса а еза, хѝй оттаде а деза. Уж гѝулакхаш даѝ йѝоаллаше а уро-

каш ю аз. ТПаккха делкъига массанега хІама а дай-те деша йода со.

Даде фу новкъостал дергда сона? Боккхийча наьха гІулакхаш мичад уж-м! Мухьмад а вац новкъостал хьадалла. Іуйран хІама а диа ловза араваьлча, шийтта сахьат доаллаш чувоагІа из. ТПаккха геттара сиха хул урокаш яра. Сол ши шу воккхагІа вале а, хьаькъал дІакхачац цун сона новкъостал де. Мамас, балха йодаш, шийга де аьннар а сона хьатІадулл цо. Ишта ва-кх шоана из.

Мамас оал: «Ма дика болх ба-кх са цхьа йиІиг му-къагІа йолаш, из ецаре фу дергдар аз? ЦІагІа мала хьожаргвар сона?»

Са мама тха юрта а районе а цІихеза дика болхло я. Ялхайтта етт лелабу цо. Шийца цхьана болх беча дояркаша йоаккхачул дуккха дукхагІа шура йоаккх. Мамай доккха сурт совхоза контора коа дІачувоалача хьалтеха доалл. ХІаьта, соакха са мама Москве ВДНХ яхийтар совхозо. Цигара цІаеча цо дийцар сона из фу моттиг я. Вай йоккхача Даьхен ерригача миІингашка-ра, мама санна, шоай балха говзалах дувца цига баьхка дукха дояркаш хиннаб.

Хьалха кхеташ яцар со, цхьатарра доахан хилча, цхьатарра хІана хилац дояркаша йоаккха шура. Ма-майга аз хьаттача, цо бегаш беш аьлар сога:

— Іа санна цІагІа новкъостал дац бераша соца болх беча кхалнаха. Цудухьа балха тІера а бувлаш цІаух уж. ТПаккха эшшача боарамагІа гІулакх дІакха-чац хьайбашта. Цу тІа, балха а цІагІа а сов дукха къахьегарах цамогаш хиле а бус. ХІаьта из тха бал-ха Іаткъаш хул.

Цо из дувцаш сона дагадехар ши шу хьалха хиннар. Бийсан юккъе цІаьхха сомаиккхар со. Ший кулгаш гош тІа а дехка, урахайна, шорттига елхаш ягІар са мама. Цунна фу даьд ца ховш, кхераенна цІогІа ик-кхар сога:

— Мама!.. мама!.. Фу даьд хьона? ХІана елх хьо?

— Кулгаш лаз са, йиГиг, дІадаргда ер-м, Іойи-жа! — цо яххаше, из мархІа а елла, цун кулгашта бар-таш айса даьха дагадоагІа сона. Цхьа гІоргІа, шонкаш йоахкаш дар уж сай басилгашта аз хьалтІадихьача, хІаьта а царел дезагІа, кхоачарагІа хІама хетацар сона.

— Мама, хІана лаз хьа уж? — хаьттар аз.

— Хац сона-м. Соца болх беча цхьаболча кхал-наьха а лаз уж-м, — аьлар цо.

Цу хана кьахийтар сона цох. Кхьгча балха хІана йодац хьо аз аьлча, мамас корта а лостабаь аьлар: «А, са йиГиг, сай болх дукха беца сона. Ше каралаьца гІу-лакх хала дар аьнна, дита мегаргдац саго».

ХІанз-м цхьа тамашийнача машина новкьосталца детт мамас доахан. Цу хана денз кхы лазадаьннадац цун кулгаш. Цу бийсан денз мамайна новкьостал деш хьайоагІа со.

Дукха ха йоаццаш дар из. Тхо Іо а дувшадаь, воти балхара чуварга хьежаш, маха боаккхаш ягІар мама. Со тхьовсаш латташ ниІ техар чувенача воте. Мама-м со тхьайсай мотташ яр. Вотена яа хІама Іооттаеш йоаллаш, со хьоаяь цунга йистхилар из:

— Тховсара вайна пхьор кийчдаьр малав хой хьона? — аьлар цо.

— Малав?

— Вай йиГиг-м даьра я! — аьлар мамас, доаккхал а деш.

— Хургьяц Іайшет-м! — цецваьлар воти. — Йита Іа са йиГиг! ХІанзле яа хІама кийчье а хой.

— Из ецаре сона цхьаккха хІама дулургдацар. ВІарччача дийнахьа цунах тийша да-кх хьона вай цІа. Даде мел чІоагІа йийцай сона из, хьона ховре!.. — аьлар мамас.

Воти чІоагІа раьза вар. Со а гІадьяхар. Кхы а ди-кагІа мамайна новкьостал де безам эттар са.

Цкьа мама балха сагота а йолаш, цІагІара доахан ца детташ дита а ца лоархІалуш хьайзар. ТІаккха аьлар аз цунга:

— Ia со доахан детта Јомайоре, вай ши етт беттарг-бар аз хІара Гуйранна!

— Из-м хала дац, хье мукъаяълча хъайола ферме! — аьлар мамас.

БІаьстан каникулаш а йолаш, цхъан кІира мукъа дар тхо. Цудухъа, мамыца ферме яхар со. Ишта-м хъалха а хиннаяр со цига. ХІаьта хІанз лаьрххІа Јома-яла йодар. Дояркай гІирс а бийха, муж а кийчбаь дІа-чудаьлар тхо мамы доахан латтача. Хъайбашта яйзар тха мама, хІана аьлча, цунгахъа хъа а хьежа, Іеха доладелар уж.

— Маня, Манечка!.. Зорька, Зорька!.. — цІераш а йоахаш, батах а фoартах а кулг хьокхаш, ший бер мо хІара етт хьoасташ, царна хъалхашка муж оттабеш чакхъяьлар мама.

— Хьo хІанзарчоа юхе ма йола! — аьлар цо сога. ТІаккха дІоахдаьча хица шамараш а дулаш, доахан детта установка увттае йолаелар из. Атта а кадай а лелар цун Іема кулгаш.

Доахан дийтта даьлар.

— ХІанз хъаелл! — аьнна, цхъан Іатта со дІатІа а йига, доахан мишта детта деза хъахьекхар сога мамас.

— Керттердар, — йоахар цо, — хъайбаца дика хилар да хьона. — Ia из хьoасте, лертІа доакъар дІалой, тІехъа гІулакх лоаттадой, шийга йола шура камаьрша хъахец Іатто. Ia из чувхабой, ханнахъа ца бетте, доакъар ца лой сиха лакъарг а ба.

Цул совГІа, кхы дуккха а дийцар цо сона ший балхах лаьца. Цхъан кІира мамы балхацара дуккха хІама Јомадир аз. ХІанз аз тхоай доахан детт. ХІаьта, йоккха хилча-м, мамас санна, дояркай болх каралаца безам ба са.

МИШТА ИЙЦАР АСЛАНА ПХЪАГАЛ

Аслан ваъ ди дезде лаърхIар даси нанаси. Цунна цу дийнахъа совгIат де барт бир цар. Цхъабакъда, хацар шоай кIаьнка безам дукхагIа сенца ба. Цудухъа хаьт-тар дас:

— Аслан, малагIа совгIат дича дикагIа хетаргдар хьона, хъай итт шу дузача дийнахъа?

Уйлангахъа вахар Аслан: «Фу эца аргдар вотегат? Бургац ма йий са, велосипед а я...» Цхъаьхха дагаера цунна пхъагал. Телевизорга хъежаш вагIаш цо ладий-гIадар Москверча цхъан школа дешархоша зIамига оакхарий мишта леладу хетаяьча передачага. Аслана а дог эттар пхъагал лелае. Цар классерча берех цхъан-не а лелаяцар пхъагал. Цудухъа, хIанз шийна из дага-еха гIад а ваха аьлар цо:

— Воти! Цхъа хоза, дийна пхъагал оаш сона эца-ре, кхы хIама эшацар, аз хIара дийнахъа, гIулакх а деш, айса лелаергъяр из.

Цецбаьнна шоайла бIарахъежар даи нанеи: «ХIанз фу дувц укхо?» — яхаш санна. ХIаьта, Аслан шийна дагадехача хIамах са а кьердалуш велакежаш, царна бIарахъежар.

— Ай, ва Аслан, — аьлар цецъаьннача нанас, — мишта лелае воал хьо из? Со а воти а сарралца балха ма дий!

— Фу де воал хьо цох? — хьаттар бегаш беш дас а. — Пхьагал лелае ховргдий хьона?

— Шоана сenna новкъа хургья из? — жоп делар Аслана. — Цига, вай отара кIала цхьа яьшка а оттаяь, цу чу чухецаргья-кх! Цунна эша доакъар: кабуц, морковка, буц, кхьдар аз айса лоаттадергда, тIехьа эша гIулакх а дергда. Сона телевизора чу гIолла бIаргадайнад Москверча бераша уж мишта лелаю.

— Мегаьд, хIаьта! — раьза хилар да. — Из-м хала дац, хьона пхьагал эца.

Цхьабакъда, нана хIанз а юхь тIара цецъялар дIадаланза ягIар. Цунгахьа бIаса а яь, из раьза е дагахьа тIатехар дас:

— Аслана ше лелаергIолаш хилча, эца вай цунна пхьагал?

— Эца! — аьлар нанас. — Ховргда-кх цо из мишта лелаю.

— Мишта хила еза хьона эцаргIола пхьагал: кIай, сира е тайша? — велакъежар да, Асланагахьа а виьрза.

Корта чу а бахийта уйла е эттар Аслан. МалагIча бесса хилча хозагIа хургьяр? Дагахьа жоп а ца корадаь, аьлар цо дагадоххарца:

— Воти, Iаьржа бесса хулий пхьагал?

Даьна а меттадацар из хаттар Аслана шийга дергда аьнна. Цунна бокъонца хацар Iаьржа бесса пхьагал хул е хилац. Цудухьа, белггала жоп а ца луш аьлар цо:

— Циск а ма хулий Iаьржа а, кIай а, пхьагал а хила мегаций?

— Мег. ХIана мегац? — аьлар Аслана. — Сона Iайха пхьагал эцаргьяле, Iаьржаяр харжалахь. Цу бесса ца хуле, сира бесса яр а мегаргья хьона.

— Мегаргда, — аьлар, вела а къежа дас. — Хьатт шу доалаш оаха хьона ма дой совгIат, тIаккха Iа Iайха малагIа совгIат кийчде лаьрхIад?

— Хьанна? — цецваьнна хьаттар Аслана даьга.

— Хьайней тхоней! — жоп делар дас.

— Саго ше шийна совГат деш мича хул, хІаѣта шоана фу совГат кийчдергда аз, шун мича доалл из итт шу, са ма доалий?

— ДІауїла ел хІаѣта! — велакъежар да.

— Шоана а сона а совГат хургдолаш фу хургдарте? — уїлангахъа вахар кІаѣнк.

Дешара дукха тІера вацар Аслан. Мекъал дар цун из. Урок Іомаѣя школе вахача-м йиѣ-пхиѣ яхъар цо. ХІаѣта, табель тІа дукхаГІа кхоѣаш хулар цун. Кхийтар Аслан цу сахъате дас шийга аѣнначох:

— ХІа-а, хІанз хов! — иккхар цунга. — Йиѣи пхиѣи мара отметка ца йоаккхаш деша! Из дарий хъо ала венар?

— Дар. Дика кхетадир Іа! — аѣлар дас. — Лой Іа тхона шиннена из дош?

— Лу! — аѣлар Аслана.

ШоллагІча дийнахъа школе вахача, шийца цхъана парта тІа ваГІача Баширага дІадийцар Аслана даси нанаси шийна пхъагал эца лархІалга.

— ДІавалал, мичара! — аѣлар Башира. — КІорда-даѣдац хъона хІара дийнахъа уж оапаш бувца?

— Ланаш дохкий вай хІаѣта! — сихвелар Аслан.

— Дохк, — аѣлар Башира. — Дохке а, хъе ийшача Іа хъа-м лургдац! Хъо-м веррига оапашк ма вий!

— Мича, хъанна бийцаб аз оапаш?

— Массанена а бийцаб-кх! — ка лацар Башира. — Селхан йиѣлагІча «Б» классаца футболлах ловзаргда аѣннадарий вай?

— Дар!

— Іа воаГаргва аѣннадарий? Дар! Іа хъе воаГаргвоацилга хъааѣннадаларе, оаха Ахъмад вига хургвар. Хъо бахъан ийшар тхо. Кхы хъо тхоашца ловза вугаргвац, аѣнна чоагІо яѣи оаха.

Йистхиланзар Аслан: Башир бакъвар. Новкъошташка воаГаргва аѣнна дош а денна, лоалаха вахача шин кІаѣнкаца хи тІа вахавар из.

— Кхы дувца дезий, Іа хъанна оапаш бийцаб? —

аьлар Башира. — Дувцаргда кхы а! Вай еррига класс тиша аьшк гулде эттача, са воти трактораш тоаеча мастерске болх беш ва, цар коа шортта тиша аьшк улл, воте вай ерригача класса хьалхара из шортта машинаца хьа а дена, школа коа Iодоассадергда, яхаш, оапаш а бувцаш, кIира даьккхар оаха! Мичад хьа тиша аьшк? Хьона эше, кхы а да са-м дувца, — йоахар Башира эгIазваха. — Уж оапаш Ia мел бувц, тхоах саг тешаргвац хьох.

Духьала ала кхы хIама а доацаш:

— Оаш оашош а бувцар уж-м азчул а дукхагIа, — ца вашшаш кулг лостадир Аслана.

ХьатIакхоачаш латтар Аслан ваь ди. Шийна эцарг-йола пхьагал дийнахьа а бийсанна а дагайоаллар цунна. Цхьабакъда, дешар тоадара деш хIама дацар. Из цIаьхха дагадехар цунна, математика хьехаш йолча Фатима Билановнас журнала тIа шийна шоллагIа шиь оттаеш. Из а теркал ца деш дита мегар, вокхо цун дневника тIа нана школе ехаш йоазув даьдецаре. Школера чувоагIаш уйла йир Аслана дневника тIа даьча йоазонна. Чукхоаччаше а из йоазув тIадола лист дневника тIара хьа а яьккха, этIаяь Iокхессар цо. Асланах тешаш, наггахьа мара цун дневника тIа хьажацар нана. Да, совхозера балхаш сагота а долаш, ханахьа чувагIацар. Чукхоаччаше а, кулг-юхь диле, пхьор а диэ дIавужаргвар из. КIаьдвеннав ше, оалар цо.

Аслана итт шу дуза ди кIиранденца нийсделар. Совхоза гIулакха йодача машина тIа а хайна, городе вахача дас йоккха сира пхьагали тика тIара ийца мерза хIамаши ера. Тайп-тайпара мерза кхача кийчбир нанас. Дас енача пхьагала юхера дIа ца воалаш, дог айденна хьувзар Аслан. Даьца цхьана дIаэтта, пхьагала лаьрхIа ардакхех яьшка хьайир цар, пхьагал леларгйола моттиг отара кIала белгалйир. Аслана беша ваха цунна кIала дилла ча дера. Из болх баь уж бовлаше а, нанас хIама даа чубийхар уж.

Кулгаш дулаш воалаш Асланага йистхилар да:

— Аслан, хъай итт шу дузача дийнахъа вайцига хъай новкъостий бийхабеций Ia?

Корта чубахар Аслана. Цо шийна дикагIа хета кхо новкъост-м вийхавар. Бийхача, шоай гIулакхаш да, аьнна бахъан а даьккха, ца боагIаш Iийра уж. Цъхабакъда, бахъан-м из дацар, кхыдар дар. Барт баьбар цар оапаш бувцача Асланаца цхъанне а гIулакх леладергдац, аьнна. Из Асланага хъадийцар Башира.

Цудухъа, хIанз дас даьча хаттара малагIа жоп лургда ца ховш, эхъ хийтта висар из. Бокъонца дар дIаала а эхъ хетар цунна. Ший новкъостий ше волча ца бахкара даккха бахъан а корадагIацар.

— Аз саг вийхавац, — аьлар цо, кхы дIаала хIама кора а ца даь.

Тийшанзар да. Цун сакхувра кIаьнко бакъдар лечкъадарах. Цудухъа цунга аьлар цо:

— ХIанз а тIехъа дац уж хъабеха-м! Гаьна мича бах уж! Волле хьо, хъабеха. Дикан тIа ца вийхача, вон тIа а вагIац саг. Уж а гIадгIоргба, хьона а сакъердамегIа хургъа царца.

Дас аьннар ца дича ца воалача эттар Аслана гIулакх. Цъхабакъда, мел чIоагIа бехе а, уж боагIаргбоацилга ховра цунна. Бакъдар дIаала дийзар.

— Воти, — аьлар цо, — ма вахийта со... Уж хIаьта а боагIаргбац. Соца гIулакх леладергдац аьнна, чIоагIо яьй тха классерча кIаьнкаша.

Цецваьннача висар дилача кулгех йовлакх хьокхаш ваьлла Аслана да.

— Ia цаI даь хургда? — аьлар цо, корта чубаха латтача Асланага. — Хъадувцал Iайха даьр!

— Аз-м хIама даьдац, — жоп делар кIаьнка. — Аз оапаш бувц яхаш, сона духъалбаьннаб-кх уж.

— Оапаш бувцарал вогIа хIама дац! — аьлар дас. — Эхъ даьд Ia вайна, Аслан.

— Воти, воти! — Аслана бIаргашка хий эттар. — Аз Ia машенаца тиша аьшк дахъаргда аьннадар. ТIехъагIа из хьога дIадувца вицвенна висар со.

— Кхы фуд?

— Кхы... кхы... футболах ловза воагIаргва аьнна-дар аз... Аз, аз дош лу хьона кхы харц ца ле.

— ХIанз-м со а тешац хьа дешах. Кхоана вицвен-навар со ма аргдий Iа-м сога а!

Йист ца хулаш, чIоагIа эхь хеташ, латтар Аслан. ЦIаьхха дагадехар цунна ший дневника тIа даь йоазув а математиках шийна оттаяь шиаш а. «...Фу дергда аз, дас дневник дIадехе?» — йоахар цо дагахьа. КIеззига аттагIа хила мегар цун гIулакх, шийга лувш вар да а воацаш, нана яларе. Цо сел чIоагIа алацар дош.

— ЛадувгIалахь хIанз сога! — цIенхаштта аьлар дас. Вай даьша оалаш да: «Болат мо, чIоагIа хила де-за кьонахчун дош». Ший дош кхоачаш ца деча сагах саг лархIац наха. Нийса а лархIац. Бе-башха дац, Iа из бера лой а, воккхачоа лой а. Iайха дергдоацар, хьайна дулургдоацар дергда ма ала, хIаьта аьнна даьлча, хье лайя а кхоачашде. ТIаккха саг хетаргва хьох массанена а. ХIаьта, оапаш Iа бувце, тахан санна, уллув новкьост а воацаш вусаргва.

Цар кьамаьл хоададир, уж хIама даа бexаш нанас техача цIогIо. Йист ца хулаш, оаркхинга чу мIара чуIэтташ вагIар Аслан. Юача хIаманца цхьаккха бе-зам бацар цун. Дас шийга даьча кьамаьла гонахьа кхестар уйлаш. «Иштта из сайга лувчул, цо йийттая-ларе аттагIа хургдар сона», — йоахар ше-шийца дага-хьа Аслана.

Даи нанеи, шоайла наг-нагахьа йист а хулаш, хIа-ма дуаш багIар. Нанас' шийна хьалхашка диллача котлетах ах а даанзар Аслана.

— Цамогаш-м хиннавац хьо, Аслан? ХIама мича диар Iа! — хайттар цунга нанас. — Со-м хьо бахьан ма яьллайий Iурра денз ер кийчдеш!

— А, мама, со-м вац цамогаш, безам бац са, — аь-лар Аслана маьлхаро.

Нанас кхетадир ший кIаьнка кер чу цхьа бала боал-дилга. Мара барахьежар из. Вокхо бIаса йир, вита из,

яхаш санна. Нана пхъегIаш йила араяълча, Асланага йистхилар да:

— XIанз уйла е еза вай хъа гIалат тоа мишта дергда, — аьлар цо. — Kхоана аз дувцаргда тхоай мастерке заведующеца шун школана тиша аьшк лургдолаш. Нагахъа цо вайна бокъо лойя, аз лафет яйтаргъя шоана. XIаьта Ia хъай классерча берашца Iойоассаергъя. Раьза вий хъо?

— Ва! — аьлар Аслана. GIадваха, бIаргаш сийрдадаьлар цун.

— XIаьта дIахо дергдолчун уйла Iайха е, — йоахар дас. — Саго ший гIалат тоадича гешт ду наха. Фу хургдар укх дунен тIа, беррига нах харц ле баьлча? Механизатораша, дояркаша, болат лоаладераша, гIишлошъераша, иштта кхы дуккхабараша шоаш денна дош кхоачаш ца доре? Деррига вахар соцаргдар. Совхоза болхлошта денна дош кхоачаш ца деш чу а вена, паргIатта со хIама даа Iохайча фу хургдар? Фу хургдар хъа нана а иштта Iохайча? TIаккха тхо цхъанне а лоархIаргдацар. Цхъаннена а дезарг а дацар.

Дас ше аьннача бесса, из къамаьл хиннача шоллагIча дийнахъа тиша аьшк тIа а долаш, трактора тIехъа лелаю лафет яйтар школе. GIадвахар Аслан. Лафет школа коа йоаллаше а сакхийра цун из ший дас яйталга. Асланаца деша дагIа бераш чоагIа гIаддахар. Ах сахъат а далале, из лафет йоассаяь баьлар уж.

Тиша аьшк деча гIоне тоадала доладелар Аслана новкъосташцара гIулакхаш. Школера занятеш чакхъяълча, Аслана пхъагалга хъажа каст-каста чуовттар новкъостий. Пхъагала эша кхача лоаттабора цар. Цхъанне цIагIара кабуц яхъар, шоллагIчо морковкаш, хIаьта цхъабараша шоашта болча сакъердама пхъагала тIехъа гIулакх дора. Цунца цхъана чоагIлуш доагIар берий Асланацара доттагIал а. ЦIаккха дицлацар Аслана дас шийца даь къамаьл. Дика деш, урокаш дика кийчъю яхаш, каст-каста из хеставеш хулар собранешка класса кулгалхо.

Цкъа класса кулгалхочо цуннеи Баширай тIадил-

лар цIагIа цамогаш уллача цар классерча дешархочоа тIехъа а даха, цунга хъажа а, из дешара тIехъвусарг-воацаш, Iомаъ керда материал йовзийта а.

ЦIагIа хIама диачул тIехъагIа, тикана хъалхашка вIашагIкхетаргболаш дийцар цои Баширеи, школера шоаш цIабоагIаш. Шоаш аьннача хана ваха тика хъалхашка дIаэттар Аслан. Ах сахъат даьлар, сахъат а даьлар — воацаш вар Башир. Кхы цига латта са а ца тохалуш, унахо волча ше вахар Аслан. Вож чIоагIа гIадвахар из вена. Цунца цхъана дикка ваьгIа цIавера Аслан. ТIаккха ший урокаш е хайра.

ШоллагIча дийнахъа Башира из хъа ца вара тIех-тохам банзар Аслана. Вож ше хъатIа а вена, бехказавувла волавелар. Нанас гIулакха вахийтавар ше, йоахар цо. Хъехархочо унахочоа тIехъа дахарий шо, аьнна хъттача, Башир ца хинналга хъоахаданзар Аслана. Цул тIехъагIа Башира кхетадир Аслан дика новкъост хилар.

Нийсса шу даьлар. Аслана цхъайтта шу дизар дезде дуккха бераш даьхар. Цу деша чIоагIа гIадбахабар Аслана да а нана а.

— ХIанз теш со, — йоахар дас наьнага, — вай Асланах визза саг хургва.

Цхъан классе дешаш вар Мухъмади Идриси. Мухъмад дика кхетар дешарах, берашта дукха везаш кӀаьнк вар из. ХӀаьта, Идрис кхы тайпа саг вар. Цар 6-гӀча «Б» классе цунца товш, доттагӀал леладеш саг вацар, Мухъмад мара. Уж вӀашъюххе бахарах хургдар из. Цхъабакъда, царна юкъерча гӀулакхех доттагӀал да аьнна ала а йиш яцар, хӀана аьлча, Идрисах тешаме доттагӀ хургволаш вацар. Шийна хӀама эшача хана, цул чӀоагӀагӀа хьоасталуш саг хургвацар. Цхъабакъда, шийна эшар хъадаьккха ваьлча, хувцалора. Цудухъа везацар берашта ямартал дола из кӀаьнк. ХӀаьта, Мухъмадаца даим хъагӀ яр цун, шийла дикагӀа цо дешарах а берашта из дукха везарах а. ЦӀагӀарбараша Мухъмад даим тӀехветтар цунна:

— ДӀахъажал Мухъмадага! Цо санна дика деша мича мог хьона! ТӀаккха шоай цӀенна цо ду новкъостал? Деша а цӀагӀа хъажа а кхоаву из. ХӀаьта хьо? Ia лертгӀа хъадеш хӀама дац. Е дешарца а, е цӀагӀарча гӀулакхашца а, кхычунца а хъашт долаш вац хьо. Эхъ хетаций хьона Мухъмадах? — яхаш даим из шийна нанас тӀехветташ кӀордадаьдар Идриса. Из бахъан дег чура гоама вар цунна Мухъмад, ший аьттув баьлча водар а дергдолаш.

Цхъан дийнахъа дар из. Алгебра урок яр. Хъехар-

хочо Раиса Мурадовнас задача де д'Авийхар Мухьмад. Массехк минот якккхар к'Аьнка задача в'Ашт'Ехъа ца доалаш. Раиса Мурадовна д'А-хъа лелар классе, дешархоша болх мишта бу хъожаш. Иштта чакх а яьнна, кора хьалхашка д'Аэттар из. Хъехархо а дешархой а теркал ца беш, задачана уйла т'Ааяхийта воаллар Мухьмад. Хъехархо классагахъа букъ а болаш д'Аотташе а, шоллаг'Іча парта т'Аа ваг'Іача Идриса шорттига Мухьмадага йист а уулаш, цунгахъ хъоарчадаъ каъхат кхессар. Классни улгах тата деш д'Аа а кхийтта, Іодежар каъхат. Цу т'Аа фуд хъажа аьнна, Мухьмада из хъаэццаше а юхажежар хъехархо. Каъхат б'Аарга а дайна, аьлар цо Мухьмадага :

— Хъадал из сога!

Д'Ааденнад Мухьмада каъхат. Іот'Аахъежай хъехархо. Т'Ааккха Мухьмада эхъ хетийташ къамаьл доладаъд :

— Хъай кертаца болх бе ца могош ийцад Іа ер? Хъогара из г'Аалат, даргда, аьнна хеташ яцар со. Іоха! Шиъ оттаю аз хъона!

Идриса б'Ааргаш, сов г'Аадваха, доагаш хиннад. Ше лоалахочунгара хъат'Ааяздаъ дале а, из Іото'Аавеш дола из х'Аама шийна караг'Ідаьнна хоза хетар цунна. Цу т'Аа из бехке ве йиш йолаш бац дешархой а, из-м Мухьмада новкъостал де ма воалларий!

— Раиса Мурадовна! — бехказвала г'Ертар Мухьмад. — Со-м цу т'Аа фуд хъажа мара мича воаллар! Задача-м аз айса дергда, — аьлар цо.

— Из бокъо аз еьнаяр хъона, цунах лертт'Аа хъона пайда эца мегадаларе! — жоп делар вокхо. — Хъай кертаца болх бе Іомавалар дикаг'Іа да хъона. Волле, Іоха х'Аанз! — раъза яцар цунна хъехархо.

Де х'Аама дацар. Хъехархочоа а из каъхат шийна хъакхессача Идриса а раъза воацаш Іохайра Мухьмад. Т'Ааккха Раиса Мурадовна керда материал хъеха а йолаенна, класса дицденна д'Аадаьлар хиннар.

Цъхабакъда, дицдалията магацар из Мухьмада-м. Цунна ч'Іоаг'Іа новкъа яр, из мара кхы бахъан доацаш

журнала тIа шийна оттаяь шиъ. «Фу аргда цIагIа, эхь ма дий ер-м!» — йоахар цун дего. Уж уйлаш еш из вагIаше а гургал техар. Шевар салаIа араваьлар классера. Идриса тIа а ваха аьлар Мухьмада:

— Хьо бахьан долаш тахан шиъ оттайир сона журнала тIа. ХIанзчул тIехьагIа сона кхы ма делахь Iай-ха тахан даь новкъостал. Сона цхьаннегара а эшац новкъостал, хьогара хIаьта а.

— Со-м хьона гIо де веннавар, Iа хьехархочоа из каьхат бIаргадайтадецаре, — цIенвала гIертар Идрис. — Хьо хье ва бехке, со вац. — Шпаргалках пайда эца хьайна могош ца хилча, хьал сенна ийцар Iа из? — йоахар цо.

— Аз аьннар хезарий хьона? — аьлар цунна тIа а вийрза Мухьмада. Сов цунна эгIазвахарах хьацар техар цунна. Идрис дагахь раьза вар ше даьр Мухьмада новкъа хинна.

— Мегаьд, ховргда вайна, хьо фу «профессор» ва! — аьлар цо.

Цхьан Iуйран дай чура котамашта тасса хьажкIаш я вахийтар нанас Идрис. Ведара чу хьажкIаш цо хьачухьоккхаше а дахкилг гучаэккхаш бIаргабайра цунна. ХьажкIаш а тIехьа ведара чу бежар из. Ах ведар мара я аьннадацар цунга хьажкIаш. Ведара тIехкхоссабала ца могош хьувзар дахкилг. Харт аьнна цхьа дегаза хIама дагадехар Идриса. Ваха банкилг а лаха, цу чу беллар Идриса даьха. ТIехнахьа ногIар тIа а делла, банкилг каьхатаца хьоарчаяь ший школе кхухьача тIорме чу еллар цо, тIаккха котамашта хьажкIаш а тасса, ара ловза ведар.

Массехк кIаьнк воаллар бай тIа футболах ловзаш. Делкъа ха хиллалца цига ловзаш а ваьлла чувоагIаш, шийца ловзаш хиннача кIаьнкага Баширага дийцар Идриса ше даьха лацарах. Башир б-гIча «А» класе дешаш вар.

— Фу де воал хьо цох? — хаьттар Башира. — ДIа-хеца из е шоай циска дIале!

— ДIавала! — аьлар вокхо. — Цхьа сакьердам

баккха дагадехад сона, хецаргбац даъра, из-м са тЮр-
ме чу боал!

— МалагІа сакъердам? — цецваьлар Башир.—Из
цирке а бига халхабаха-м валлац хьо?

— Из са къайле я.

— Да-м хъай гІулакх да хъа, цхъабакъда, сона-м
дегаза хетаргдар цунах хьокхавала а.

Да-хъа къаьстар уж. Школе баха ха хъатІаэттаяр.

Ший классе багІарел Идрис массанел хъалхагІа
деша вера. Портфела чура хъа а яьккха партана кІала
оттайир цо дажка чухинна банка. Ше юстара а ваьнна
дІаэттар, урока гургал тохарга хъежаш. Бераш, цхъац-
ца-пишша воагІаш, чуаха доладелар классе. Вена хъа-
кхаьчар Мухьмад а. Ший тЮрми партана кІала а от-
табаь араведар из. Идриса тІехъашка дар из вагІаш
хинна парта. Ший парта кІалара хъа а ийца, Мухьма-
да парта кІала оттайир Идриса банкилг. ТІаккха сиха
араведар.

Массехк минот яьлча бераш классе чудехаш гургал
техар школе. ГІараш а еш, классе чудаьдар бераш.
Урок дІайолайир хъачуенача хъехархочо Раиса Мура-
довнас. Классе сатем эттар. Урокага кийчо еш парта
чура ший тЮрми Мухьмада хъаозабешше а, чІоагІа
тата а деш Іокхийтар банка. ЗалгІа хинна еха дІаяхар
из. Шевар цунгахъа вийрзар, хиннар фуд ца ховш.
Банка чура араиккха дажка массанена а гуш хъехархо
йолчахъа бедар. Из бІаргагушше а цІогІарч даьлар йи-
Іигашка. Шийна тІабоагІа дажка бІаргабайна, цІогІа а
даьнна уракхоссаелар Раиса Мурадовна а. Меттахъ-
лийлхар классера бераш. НаІаргахъа бедар дахкилг,
цхъабакъда, дешархоша кхерабаь, хъехархо йолчахъа
юхабедар. Раиса Мурадовнайга цІаьккха а цІогІа ик-
кхар. ТІехъашкарча парташ тІа баьгІа дешархой фу-
хиннад ца ховш, уралийлха сиха хъалхашкахъа баь-
лар. Дахкилг бах-бахача оагІорахъара цІогІа тохар
йиІигаша. Дешархой дахкилг лаца гІерташ хъувзаш,
классе хъачуваьлар, цар ю гІараш хеза воагІа, школа

директор. Плинтуса тӀехъашка а иккха, къайлабаьлар дахкилг.

— Фуд укхаза? Фу хиннад шоана? — хаьттар директора чувоаллаше а. Бос баха, ка эгаш латтар Раиса Мурадовна. Сов кхераенна, йистхила магацар цунна. Дахкилг къайлабаьннача оагӀорахъа пӀелг тӀахъехар цо.

— Ай, фу хиннад укхаза? — кхетацар директор. — Мотт баллаций шох?

— Мухьмада классе дахка чубенаб! — аьлар, кхераялар хӀанз а дӀадаланза йолча хъехархочо. — Сона тӀабеддабар из... Урок дӀаяхъа магац сона, — яхаш, елхаш араьлар хъехархо.

— ХӀана даьд Ia из, Мухьмад? — раьза воацаш хаьттар директора. Мухьмад корта чубаха латтар.

— Хьога ма луй со, Мухьмад! Йист хӀана хилац хьо? — сацацар директор. — ХӀана даьд Ia из?

— Со вац из бенар! — йистхилар Мухьмад.

— Малав тӀаккха?

— Хац сона-м, цхьанне са партана кӀалъоттаяьй из банка.

— Фу банка?

— Из дахка чубоаллаш хинна банка!

Цунна юхе улла еха банка бӀаргаьйра директора. Кхийтар из.

— Чу а вахе хьай даьга со кхайк ала! — эгӀазвахар директор. — Из а волаш дувцаргда вай хьоца. ХӀаьта шо урокага кийчле! — аьлар цо, класса доагӀаш.

Школа директор араваьлча, классе гӀар иккхар. Цхьабараша Мухьмад бехке вора из хӀама дарах, вокхар цун га доахар, дахка чубенар лаха веза яхаш. Массанел чӀоагӀагӀа Идрис лувра, Мухьмад бехке веш. Цхьаннега а йист а ца хулаш, ший тӀормиг хьа а ийца классера араваьлар Мухьмад. Дагахъа цо дегабуам бора Идрисах.

Цу дийннахье а школе гӀордаьнна чакхдаьлар б-гӀча «Б» классе хиннар. ДӀахезар из Башира а. Цун

даъ веший йоІ Лайла дешаш яр Мухьмадаца цхьан классе. Лайлас Башира дийцар классе хиннар.

— Сабар, сабар!.. — аьлар Башира. Мухьмада фу бехк ба, дахка бенар сона а ховш Идрис ма вий!

— Мишта Идрис? — цецъяьлар Лайла.

— Иштта! — аьлар Башира. Цо долчча бесса дІа-дийцар цу дийнахьа футболах а лайза чубоагІаш, Идриса шийга даъ къамаьл.

— Сийдоацаш саг ва из! — иккхар Лайлайга. — Мухьмад шийна гоама воландаъ даьд цо из. Цунца хьагІ я цун! Директорга дІадувца вай шинне а? — аьлар цо Баширага.

— Хьай безам бале Іайха дувца! — аьлар Башира. — Мотт беттарг ва яхаш вувцаргва со Идриса мас-санега а.

— ТІаккха хье цо дІавехе бакъдергдий Іа дирек-тора хьалхашка Іайха сога дийцар?

— Дергда! — аьлар Башира.

ЙиІигашка дІадийцар Лайлас Баширагара шийна хезар. Директорга бакъдар дІадувца лаьрхІар цар. Цецваьлар вож а из дІахеза хьехархой а. ТІехьа саг а вахийта хьавийхар Идрис а Башир а. ХІама гунахьа доацаш санна, директора кабинете чуваьлар Идрис. Дагахьа-м из кхераш вар ше гучавалар. ТІехьа Башир а вера Лайлайца. Уж бІаргабайча бос бахар цун, хайра ше гучаваьнналга. Мадарра дІадийцар Башира делкъига Идриса шийга аьнна.

— Аз-м хьехархо кхерае бенабацар! — яхаш бехказвулар Идрис директора хьалхашка.

ШоллагІа дийнахьа школьні линейка тІа дийцар Идриса даъ во хІама. Цун да а вийхавар цига. ХІанз школе мел волча дешархочоа гоамвелар из, ше даьча воча хІаманна новкъост кІала оттаве из гІортарах. ХІаьта, чувеча дас а дир цунна таІазар. Иштта чакхбаьлар, новкъостаца хинна хьагІ бахьан, Идриса кийчбаь тийшаболх.

ЧУЛОАЦАМ

✓ Тачанка йодаяр	3
✓ Амната хИллаш	22
Иоажал	28
✓ Къоанои борзи	32
✓ Эса чЮже	45
Са берал	50
✓ ИбрахИм	59
✓ Кхы ма хилба тЮм	73
Зизай ги	86
Мишта лъцар оаха зуламхо	88
✓ Ашка сом	104
✓ Лайлай цІай	112
Базархо гучаяккхар	117
Со а хургъя доярка	132
✓ Мишта ийцар Аслана пхъагал	136
✓ ХъагІ	144

Султан Арсамакович Шадиев

ДЕДУШКИНЫ РАССКАЗЫ

(на ингушском языке)

Для младшего и среднего школьного возраста

ИБ № 1498

Редактор А. А. Зязиков. Художник Г. Д. Пожидаев. Худож.
редактор М. Б. Магомаев. Техн. редактор Р. С. Мальсагова.
Корректор С. Я. Арчаков.

Сдано в набор 5.06. 1987 г. Подписано к печати 2.11. 1987 г. Формат 60x84 1/16. Бумага № 3.
Усл. кр.-отт. 9,3. Уч.-изд. л. 6,63. Усл. п. л. 8,83. Тираж 1000 экз. Заказ № 5892. Цена 25 коп.
Чечено-Ингушское книжное издательство Государственного комитета Чечено-Ингушской
АССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли. 364903, Грозный, проспект
Ленина, 9. Типография имени И. Н. Заболотного Государственного комитета Чечено-
Ингушской АССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли. 364021, Грозный,
ул. Интернациональная, 12/33.

С2 (Инг.)
Ш17

Шадиев С. А.

Ш 17 Дедушкины рассказы. Рассказы. — Грозный: Чечено-Ингушское книжное издательство, 1987. — 152 с. 25 к.

Ш $\frac{4803010000-87}{M135(03) - 87}$ 56-87

С2(инг.)

© Чечено-Ингушское книжное издательство, 1987

25 кеп.

ДЕДУШКИНЫ РАССКАЗЫ
(на ингушском языке)